

Алломалар и брати

(Алломалар ва шоирлар ҳақидаги
халқ афсона ва ривоятлари)

*Езиб олувчи
ва
нашрга тайёрловчи
филология фанлари доктори*

МАЛИК МУРОДОВ

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1982

ТУПЛОВЧИДАН

Азиз китобхон, буюк Навойнинг:

Бу гулшан ичра йўқдир бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилиқ ила от,—

деган ҳикмати ёдингизда бўлса керак. Ҳазратнинг ана шу пурҳикма: сатрларидаги қуюқ фикрлар қўлингиздаги китоб мазмунини белгилайди.

Дарвоқе, тўплам ҳаётда яхши ном қолдирган даҳоларга аталган халқ афсоналаридан иборат гулдастадир.

«Халқ баҳоси — ҳақ баҳо!»— дейди машойхлар.

«Халқ асари — ҳаёт зийнати»— дейишади донолар.

Демак, ушбу гулдастадаги афсоналарда биз тилга олинган алломалар ҳақидаги халқ баҳосини кўрамыз. Масаланинг муҳим томони шундаки, афсоналарнинг аксарияти алломалар ҳали ҳаётлик чоғларидеёқ яратилган ва оғиздан-овизга ўтиб бизгача етиб келган. Улардан кўпчилиги ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги туфайли, унутилиб кетган бўлса, баъзилари ҳозирги кунларда ҳам оғзаки анъаналарда яшаб келмоқда...

«Алломалар ибрати»га қарийб чорак аср давомида республикамизнинг турли бурчақларида яшовчи кишилардан ёзиб олинган афсоналардан бир қисмигина киритилди, холос. Ўзбек совет адабиётининг атоқли вакиллари, чечан бахшилар, санъатимиз юлдузлари ҳақидаги кўплаб нақл-ривоятларни эса, алоҳида тўплам қилишни маъқул топдик.

«Алломалар ибрати» юксак дидли китобхонлар дилига йўл топса, узоқ йиллар олиб борган изланишларимиз беҳуда кетмаганлигига қаноат ҳосил қилиб, ўзимизни бахтли санаган бўлар эдик.

М 7-3-3—73
356 (04)—82 165—82 470200000

© Издательство «Еш гвардия», 1982

ДОНОЛАР ДОНОЛИГИ

Ўзбек халқи яратган бадиий ижод хазинасида Урта Осиёлик Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абунаср Фаробий, Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек каби олиму фозиллар; Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобир, Бобораҳим Муллавали ўғли Машраб, Муҳаммадхўжа Аминхўжа ўғли Муқимий сингари санъаткор шоирлар; Бибихоним, Нодирабегим, Зебунисо, Анбар отин, Дилшодга ўхшаш шоира ва давлат арбоблари, бахшилар, ўзбек совет адабиётининг асосчилари Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғ. Ғулом, Шайхзода ҳақидаги афсона-новеллалар ҳам алоҳида ўрин тутади. Дарҳақиқат, илм ва фан, адабиёт ва санъат намоёндалари, жангу суронларнинг машҳур саркардалар ҳаётлик чоғларидаёқ, халқ томонидан афсоналарга бурканганлар.

Тарихий шахслар ҳақидаги афсона-новелларда яхши фазилатли кишилар, фольклор анъаналари доирасида бағоят улуғланади, халқ бисотидаги энг яхши сўз ва бўёқларни унга ёпиштиради. Бу афсона-новеллаларни халқ орасидан чиққан оддий, сўзга чечан кишилар тўқиган бўлиб, оғиздан-оғизга ташиб юрувчилар ҳам, уни айтиб берувчилар ҳам бадиий сўз қадришуносларидир. Улар, гарчи халқ оғзаки ижодининг эпик турларига нисбатан ҳажман кичик ва воқеалар анча содда тилда ҳикоя қилинса-да, чуқур ғоявий йўналишлари ва айрича эмоционал таъсир кучи билан алоҳида аҳамият касб этади.

Алишер Навоий ҳақидаги афсона-новеллалар мавзуи хилма-хил бўлиб, уларнинг ҳар бири буюк шоир сермазмун ҳаёти ва серқирра ижодининг икки ёки бу томонини очишга қаратилган. Уларда Навоий ва шеърят масалалари марказий ўрин тутади. «Алишер ва булбул», «Ғазал тўқиш ҳам қийинми?» «Дони Навоий», «Бўхтоннинг умри қисқа» каби афсона-новел-

лаларда Навоий шеърият қонун-қоидаларини ипидан-иғнасиғача ўзлаштириб олган, уни ғоятда қадрловчи ва эъозловчи гениал шоир сифатида кўрсатилади. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, Алишер Навоий ҳақидаги афсоналарда инсондаги буюклик, одамийлик, донолик, шоирнинг ҳаётдаги ўрни, ижод дарди, шеърият сеҳри кабилар Навоий образи орқали ифодаланган бўлса, Бобирга аталган новеллаларда юртсеварлик, рағиятпарварлик, шеър қудратига ишониш, уларнинг асосий мазмунини ташкил этади. Халқ Бобирнинг подшолик, саркардалиқ фаолиятдан кўра кўпроқ ундаги оддий инсонларга, донишманд кишиларга, шеърият арбобларига ҳос хусусиятларини кўради ва уларни ўзгача меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди. Бобирнинг суронли воқеаларга бой ҳаётидаги ғурбат, фироқ ва сарсон-саргардонлик, шунингдек, Ватанидан йироқларда унга етолмай ғам-андуҳ ва дард-аламларда ёнган пайтлари, алғов-далғов замонанинг тожу-тахт талашларида иштирок этишлари, шу билан бирга шоир ўтказган мушоиралар, шеърхонлик базмлари, унинг сафар саргузаштлари, бошпана сўраган юртдошларини ҳимояга олиши ва бошқалар мазкур афсоналарга асос қилиб олинган. Бунинг учун, ушбу тўпلامдан жой олган «Бобир лақаби», «Боласи етим қолса нима бўлади», «Ақл ёшда эмас, бошда экан», «Қабутар не дейдур», «Ҳиди, тилими ва мазасидан», «Қилич ва газал», «Рубоий кимники», «Бўтакўз ва Бобир» каби афсоналар мазмунини эслаш kifоя.

Машрабга бағишланган халқ ривоятларида кўпроқ ислом дини номи билан иш тутиб халқни эзувчи, зулматнадоматда сақловчи нодон шайхлар, зоҳидлар, имомларнинг кирдикорларини фош этиш, улар устидан кулиш, ҳукм чиқариш кабилар асосий ўрин тутати. Афсоналардан бирида Машраб зулмкор, алдамчи шайхнинг таъзирини бериб, эл олдида шарманда-ю-шармисор қилса («Шайх билан Машраб»); бошқасида шоир ёлгон-яшиқ

сўзлаб, элни алдовчи имомни уддабуронлик билан фош этиб ташлайди («Машираб билан имом»). Машираб билан мулла, зоҳид, сўфи, шайх, имом, охунд, хўжа, хуллас, амалдор табақалар ва олий ҳоқимлар муносабатини чуқурроқ англашда «Ўзи сиғмай, ғазали сиғибди», «Машираб билан Бозор Охунд», «Машираб билан шоҳ» каби афсоналар характерлидир. Халқ бахшилари ҳақидаги афсоналар ҳам бағоят мароқли ва ибратлидир. Уларнинг аксариятида халқ орасидан етишиб чиққан дostonчи — шоирларнинг дoston куйлашдаги маҳоратлари, одамийликлари, дostonчилигимиз тараққиётидаги ўринлари хусусида сўз боради. Тарихий шахслар ҳақидаги ўзбек афсоналари орасида қардош халқларнинг содиқ фарзандлари туркман шоири Махтумқули, озарбайжон шоири ва классиги Фузулий ва бошқаларга аталганлари халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг, биродарликнинг рамзи, дейиши мумкин.

Езма тарихий манбаларда кўрсатилганидек, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган ўзбек шоирлари Нодира, Увайсий, Махзуналар ҳақидаги халқ орасида яратилган ривоятлар ҳам жуда кўп. Ҳаттоки Шаҳрихон, Асака, Оқмачит, Пишкак, Ойим каби шаҳарлар, жойлар ҳам Нодирага нисбат берилади. Халқ орасида яратилган ривоят, афсона, эртакларда Нодира илм-фан, адабий ижод ҳомийси — меценат сифатида улуғланади. Бу ҳолни «Чистон айтишув», «Моҳларойим», «Гуллар айтишув» ва бошқаларда кўриш мумкин. Халқнинг асл фарзандлари — донолар ҳақидаги афсона, ривоятларни тўплаш ва илмий тадқиқ этиш билан узоқ йиллардан буён шуғулланиб келаётган таниқли фольклоршунос олим, филология фанлари доктори Малик Муродов «Алломалар ибрати» тўпلامининг биринчи китобини тузиб, ўзбек фольклоршунослигига муносиб ҳисса қўшган, ўз олимлик ва гражданилик бурчини шараф билан бажарган.

Тўпламда келтирилган афсона, ривоят, эртакларнинг таълимий, ахлоқий, дидактик ҳамда илмий аҳамияти катта. Улар ёшларимизга ўтмишни ўрганиш, замонамиз қадр-қимматини чуқурроқ англашга ёрдам беради.

ҲОШИМЖОН РАЗЗОҚОВ, филология
фанлари доктори, профессор.

БОЛА БОШИДАН

Ибн Сино қишлоқда яшаб, табиблик қилар экан. Кунлардан бир кун шу қишлоқлик бир йигит билан бир қиз турмуш қуришибди. Улар яхши ҳаёт кечеришибди. Орадан тўққиз ой-ю тўққиз кун, тўққиз соату тўққиз дақиқа ўтгач, фарзанд кўришибди. Бир оз вақтдан сўнг, улар бир-бирига маслаҳат қилишибди:

— Боламизни қандай тарбия қиламиз? Уни шундай тарбия қилайликки, катта бўлганда эл-юртга фойдаси тегадиган чин инсон бўлсин,— дебди эри.

— Тўғри айтасиз,— дебди хотини,— мен ҳам шуни ўйлаб турган эдим. Яхсиси Ибн Синодан сўраб қўя қолайлик. Бу гап эрига маъқул тушибди. Эр-хотин болани кўтариб, Абу Али ибн Синоникига келишибди. У бир кичик, тор кулбада яшар, шундай бўлса-да, донги оламга кетган олим экан. Абу Али ибн Сино эр-хотинни яхши кутиб олибди. Нима иш билан келганликларини сўрабди.

— Боламизнинг тарбияси ҳақида бизга маслаҳат берсангиз. Токи катта бўлгач, эл-юртга фойдаси тегадиган киши бўлсин,— дебди эри.

— Қачон туғилди?— деб сўрабди Ибн Сино.

— Эрта билан туғилди,— эрининг ўрнига хотини жавоб берибди.

— Э... азизлар,— дебди Ибн Сино,— бола эрта тошг-

да туғилган экан, ҳозир чошгоҳ бўлди, кечикибсизлар. Бола туғилиши билан унинг тарбияси ҳақида қайғуриш керак. «Ниҳолни бошдан, болани ёшдан» деб бекорга айтишмаган, ахир.

ДОНИШМАНД УСТОЗ

Абу Али ибн Синонинг қўлида таълим олиш, унга шогирд бўлиш катта шараф эди. Кунлардан бир кун икки ота — бири катта бой, иккинчиси бир камбағал ўз ўғилларини Ибн Синога шогирдликка бермоқчи бўлишди.

— Эй улуғ табиб, ҳузурингизга болаларимизни олиб келдик. Тарбиянгизга олиб, шогирдликка қабул қилсангиз. Зора сизга ўхшаб, табиб бўлиб етишсалар,— дейишди. Ибн Сино розилик билдириб, уларни синаб кўриб шогирдликка олишни айтди. Ибн Синонинг бир одати бор эди. Ким унга шогирд тушмоқчи бўлса, олдин синовдан ўтказар, сўнг табиблик илмини ўргатар эди.

— Болаларим,— деди келган йигитларга қараб,— Тоғу-тошлар кезинг, чўлу-биёбонлар ораланг-да, ҳар бирингиз минг донадан ўт-ғиёҳ териб келинглар.

Ибн Сино шундай деди-да, уларни ҳар бирининг қўлига халта берди. Орадан бир неча кун ўтди. Болаларнинг биринчиси келиб, йиққан ғиёҳларни Ибн Синонинг олдига тўкди. Ҳаммаси шифобахш ғиёҳлар эди. Буни кўрган Ибн Сино қувониб сўради:

— Баракалло ўғлим, энг доривор ғиёҳларни терибсан. Энди бир саволимга жавоб берсанг. Қани айтчи, оёқ қабаришига нима даво бўлади?

— Менинг табибликдан хабарим йўқ,— деди бола,— сизга ўзим энди шогирд тушдим-ку.

Ибн Сино: «Шу ўн кун орасида наботот ичида юриб табибликдан алифни ўрганмабсанми, сендан табиб эмас, олибсотар чиқади», — деди кўнглида, сўнг овозини чиқариб:

— Сенга жавоб, ўғлим, кетавер! Бориб олибсотарга шогирд бўл!— деди.

Орадан бир кун ўтгач, камбағал кишининг ўғли етиб келиб, тўплаган ўтларни ҳақимнинг оёғи остига тўкди. Ибн Сино жуда хурсанд бўлиб:

— Баракалло, бўтам, қани менга айтчи, оёқ қабарганига нима даво бўлади?— деб сўради.

— Ёввойи райҳон ёҳуд ялпизни сувда ивитиб, озгина тош туздан қўшиб ювиш керак,— жавоб қилди бола.

— Чўл-биёбонда қолдинг-ку, сув тополмадинг дейлик, чанқоқни нима билан қондириш мумкин?— яна саволга тутди Ибн Сино болани.

— Янтоқнинг суви чанқоқни қондиради, ҳам дармон бўлади,— дадил жавоб берди бола.

— Раҳмат, ўғлим, сен энди менга шогирдгина эмас, фарзанд ҳам бўлдинг!

УМР ДОРИСИ

Ибн Сино донишмандларнинг донишмандию, табибларнинг табиби экан. Кунлардан бир кун шаҳарлик бир киши ундан сўраб қолди:

— Эй, улуғ табиб, сени минг бир дардга даво топган табиб, дейишади. Луқмони ҳақимдан ҳам ўтиб кетган эмишсан, шу гап тўғрими?

— Гапинг нотўғри, Луқмони ҳақимдан ўтиш менга қайда? Ул ҳазратга кичик бир шогирд бўлсам ўзимни дунёда энг бахтиёр киши ҳисоблардим. Минг бир дардга даво топганимга келсак, бу саволингга ҳам «ҳа», ҳам «йўқ!» деб жавоб бераман. «Ҳа»нинг маъноси шуки, кўп дардга даво топганим тўғри, қўлимда жуда кўп хасталар шифо толиб кетган. «Йўқ»нинг маъноси шуки, ҳали мен билмаган касалликлар кўп...

— Улимнинг олдини олиш мумкинми?— сўради у табибни ҳол-аҳволига қўймай.

— Бу саволга ҳам жавоб бериш мумкин,— деди Ибн Сино.— Улимни даволашни билолмайману, аммо унинг олдини олиб, умрни узайтириш йўллари билан.

— Шунинг менга ҳам ўргат!— сўзида туриб олди у. Ибн Сино:

— Майли ўргатсам ўргата қолай. Мен билан ўзим кўкартирган боққа кирасан, сенга умрни узайтирадиган дори бераман.

Ибн Сино шундай деди-да, ҳалиги кишини етаклаб боғига бошлаб кирди. Унинг қўлига бир туп чинор билан бир туп нашвати кўчати берди:

— Мана бу чинор ниҳолини вояга етказиб, унинг шохларидан ўзингга уй соласан, манав нокни мевага киритиб, мени нокхўрликка чақирасан. Шундагина менадан умрни узайтирадиган дорини оласан. Шаҳарлик киши чинорни ўстириб уй солишга, нокни мевага киритиб ҳосил тўйига Ибн Синони чақирмоқчи бўлиб юрарди, меҳнат кетидан меҳнат қилавериб, ҳаёт завқ-шавқи билан яшади, у юз ёшдан ҳам ошиб кетганини ўзиям билмай қолди.

Қиссадан ҳисса: умидли дунё экан, умид қилган муродига етади, ноумид ўз оёғидан йитади, яхши ниятли бўлайлик.

БАРЧАСИ ЕД БЎЛИБ КЕТГАН

Табиблар тузатолмаган касални тузатгани учун Ибн Синога подшо:

— Нима тилагинг бор, айт, ҳаммасини муҳайё қиламан,— деди.

Ибн Сино:

— Подшоҳим, саройларидаги кутубхонадаги китобларидан фойдаланишга руҳсат этсалар, шу менга энг олий мукофот,— дебди. Подшо рози бўлибди. Ибн Сино

китоблар оламига шўнғиб кетди. Ибн Синода кўрганини бир умрга унутмаслик, эшитганини ёдда сақлаб қолиш қобилияти жуда кучли эди. Уқиган ҳар қандай китоби бошдан-оёқ эсида қолар, хотирасидан ҳечам кўтарилмасди. Ибн Сино оз муддатда шох саройидаги барча китобларни бир ўқиб чиқишдаёқ ёд олибди. Шу орада Ибн Синога ҳасад қилиб, уни кўролмай юрган сарой табиблари унга тухмат тошини отибдилар. Подшо уларнинг иғволарига ишониб, Ибн Синони сарой кутубхонасидан четлатибди...

Сарой табиблари: «Ибн Сино кутубхонадаги китобларни ўқиш у ёқда турсин, ҳали кўриб чиқишга ҳам улгура олмаган», дейишибди. Ибн Сино қишлоғига кетибди. Шу орада подшонинг касали яна бошланибди. Табиблар қанчалик ҳаракат қилишмасин, подшоҳни тузатиша олмабдилар. Шунда подшоҳ: «Тузатсаларинг тузатганларинг, бўлмаса, ҳаммангларни юртдан бадарга қиламан»,— дебди. Табиблар кўрқувга тушишибди. Узаро маслаҳат қилишиб, ҳеч бир қарорга келиша олмабди. Охири бўлмабди. Улардан бири:

— Подшоҳнинг қаҳри ёмон, айтганини қилиб бизни юртдан бадарга қилиши аниқ. Яхсиси, Ибн Синонинг олдига бориб, ундан узр сўрайлик-да, бунда олиб келайлик. Подшони тагин ўшанинг ўзи тузатади,— дебди. Бу гап ҳаммага маъқул бўлибди. Ибн Синони олиб келишибди. У подшони тузатибди. Шунда подшо:

— Саройда қолинг, ўзингиз севган жой — кутубхона ва ундаги барча китоблар сизнинг ихтиёрингизда бўлади,— дебди.

— Йўқ, энди ҳожати йўқ. Мен кутубхонангиздаги барча китобларни ёддан биламан,— дебди. Ибн Сино. Подшоҳ бошлиқ ҳамма турганлар бу сўзлардан ҳайратга тушибди. Подшоҳ кутубхонадаги барча китобларни келтиришни амр қилибди. Китоблар олиб келинганч, вазир бировини очиб қараб турибди. Ибн Сино уни бошдан-оёқ ёддан айтиб берибди. Иккинчи китоб-

ни ҳам, учинчи китобни ҳам худди шундай ёддан айтиб берибди.

Э... борингки жамики китоб ёд бўлиб кетгани аён бўлибди. Ҳамма Ибн Синога қойил қолиб, офаринлар айтибди.

КУЙ СЕҲРИ

Кунлардан бир куни бир киши боласини олиб Ибн Синониқига келибди-да:

— Э, улуғ Ҳаким, шу яккаю ёлғиз нури дийдам касалга чалиниб қолди, даволасанг, умрим бўйи дуода бўлай,— дебди.

Ибн Сино рози бўлиб, болани ўзида олиб қолибди. Касални обдон текшириб ҳеч қандай касалликнинг нишонасини тополмабди. Бола соппа-соғ, ухлаши ҳам, ейиш-ичиши ҳам жойида эмиш, аммо сал нарсага зарда қилиб, жаҳли чиқиб кетармиш. Ибн Сино унинг касалини аниқлай олмагач, обдон ўрганишга аҳд қилибди. Ҳақиқатан ҳам, бирпас назар-эътиборидан четда қолдирмай кузатибди...

Кунлардан бир куни Ибн Синониқига дўстлари келишибди. Улар орасида хонандалар, машшоқлар бор экан. Ибн Синонинг ўзи ҳам табиблик қилишдан ташқари шеър битар, қўшиқ айтар, дутор-тамбурни яхши чалар экан. Базм бошланиб, тобора авжига чиқибди. Бир пайт Ибн Сино ташқарига чиқиб, ўша заҳоти: «Топдим!» «Аниқладим!»— деганича чопиб кирибди. Ҳамманинг ҳайронликдан донг қотиб қолганини кўриб изоҳ берибди: «Анави йигитнинг касалини топдим! Нега шу кунгача миямга келмадийкин? Ахир, бу туталқиш, яъни асаб касали-ку? Уни мусиқа билан тузатиш мумкинлигини устозим айтар эди-ку? Нега энди устозимни унутдим-а?»— деяверибди. Очикроқ тушунтиришни сўрашибди. Шунда Ибн Сино:

— Сиз билан биз бу ерда машқ қилиб, қўшиқ ай-

таётганда манави йигит остонага келиб қулоқ солган, бора-бора базм авжига чиққан сари у ҳам бутун дунёни унутиб, мусиқа-куй оғушида ором топиб, уйқуга кетган. Мен уни остонада қаттиқ ухлаб ётган ҳолда учратдим, — дебди.

Шундай қилиб, вақти-вақти билан куй чалиб, қўшиқ айтиб ҳалиги йигитни ҳеч нима кўрмагандай, соппа-соғ қилиб даволаб юборибди.

«РАҲМАТНИ ЖОЙИГА АЙТ...»

Ибн Сино дала-даштда доривор гиёҳларни териб юриб, шу орага қўниб ётган бир подшо қўшини устидан чиқиб қолибди. Подшонинг ўзи оғир касал бўлиб, ҳеч қайси табиб тузата олмаган экан. Ибн Синони кўрган подшо кишилари:

— Нега бу ерларда санқиб юрибсан, ё жосусмисан?— деб сўроққа тутишибди.

— Йўқ, табибман, доривор гиёҳлар териб юрибман,— жавоб берибди Ибн Сино.

— Табиб бўлсанг подшоҳимизни тузатасан. У мана бир неча йилдирки бетоб, ҳакимларнинг даволай олмай бошлари қотган. Сен тузатсанг-тузатганинг, йўқса у дунёга жўнайсан, дейишиб уни подшоҳга рўбарў қилишибди. Подшоҳни обдон кўрган Ибн Сино унинг касалини аниқлай олмапти. «Нима бўлса бўлар, қирқ кун муҳлат сўрайман. Рози бўлса шу вақт ичида касалини аниқлаб даволарман. Бу орада барча гиёҳларни йиғиб, улар устидаги кузатувларимни яқунлаб олишга улгурарман. Кейин нима қилса, қилар», деб ўйлабдида, подшоҳга қараб:

— Олампаноҳ, шу ерда қирқ кун туришингизга тўғри келади. Мен ҳар кун сиздан хабардор бўлиб турарман, зора худо шифо берса,— дебди. Подшоҳ рози бўлибди. Ибн Сино гиёҳлар тўплашда давом этибди. Ҳар кун, подшоҳни тоғнинг ҳў анаву жойига олиб боришг-

лар, ҳў манаву қоясига олиб ўтинлар, деб кўрсатма бериб, ўзи гиёҳлар устидаги кузатувларини канда қилмабди. Нима бўлибди-ю, ҳаво ёқибми, сув ёқибми — подшоҳ кундан-кунга ўзини яхши сеза бошлабди, бир кам қирқ кун бўлганда соппа-соғайиб кетибди. Ибн Синони йўқлатиб:

— Сен мўъжизакор табиб экансан, тузалиб қолдим, раҳмат,— дебди подшоҳ. Ибн Сино:

— Султоним, раҳматни менга эмас, ён-атрофингиздаги манаву жойга, тоғу-тошларга айтинг. Шу жой, ҳаво ва доривор гиёҳлар ҳиди бўлмаганда, икковимизнинг ҳам ҳолимиз вой эди,— жавоб берибди.

— Нечун ундай, фикрингни очикроқ англат, — дебди подшоҳ.

— Бу ернинг ҳавоси ҳам, суви ҳам, гиёҳи ҳам доривор ҳавоси, қолаверса умидингиз сизни сақлаб қолди. да, сиз тузалмас эдингиз, оқибатда ёмон бўлиши аниқ эди. Мени эса, подшоҳимизни тузата олмадинг, деб теримни шилиб олишар эди. Ҳа, асалсимон суви-ю, доривор ҳавоси, қолаверса умидингиз сизни сақлаб қолди. Бунда менинг ҳеч қандай ёрдамим бўлмади. Ростини айтганим учун буюринг, нима қилишса-қилишаверсин.

Соғайиб қолганидан хурсанд бўлган подшоҳ Ибн Синонинг тўғри сўзлиги учун унга бир от билан бошдан-оёқ сарпо ҳадя қилибди.

КУЛГУНИНГ КУЧИ...

Улуғ табибни кўролмай юрган сарой ҳақимлари, Ибн Сино тунлари мазорга янги қўйилган мурдаларни олиб келиб, улар устида амалиёт ишларини олиб борармиш, буни ўз кўзи билан кўрганлар бўлибди, деб ивво тарқатибдилар. Султон ҳам уларнинг бу сўзига ишониб, Ибн Синони зиндон қилибди. Улуғ ҳақим зиндонда ҳам тинч турмабди. Қасалга чалинган зиндонбандларни даволар, уларга ҳаёт ато қилар экан. Шо-

гирдларга хатлар ёзиб, суяк илигини даволаш учун дори-дармонлар топибди. Бора-бора зиндон ичидан эшитилиб турган оҳ-воҳлару дод-фарёдлар тўхтаб кулгу ва қаҳ-қаҳалар эшитила бошлабди. Зиндонбанд султонга бориб:

— Олампаноҳ, ҳайронман, зиндон илгариги зиндон эмас, йўтал, оҳ-зорлар ўрнини кулгу-хушчақчақлик эгаллаган. Одамлар ҳам тетик, бардам, чоллар ҳам ўзларини хушчақчақ тутиб зиндонда хибсда эмас, гўё томошада ўлтиргандек тутмоқдалар,— дебди.

Подшоҳ дарғазаб бўлиб вазирига:

— Тинмай кузат, яна нима гап бўлса менга етказ, тафтиш қиламан,— дебди. Вазир келиб зиндонни пойлабди. Шу пайт зиндон ичидан Ибн Синопинг: «Сен тоғни урсанг талқон қиласан, сен дарёни жиловлай оласан, сен эса ҳўкизни қулатасан, сен фил билан олиша оласан»,— деган сўзлари эшитилибди. Бир пайт қий-чув кўтарилибди, зиндон ичини кулгу тутибди. Ҳеч ким ўзини зиндонда деб ҳисобламасмиш, аксинча, тўй-томошада ўлтиргандек, деб билармиш... Ибн Сино яна: «Сен подшо, сен вазир, сен ўғри... Подшо буюринг, ўғри қўлга тушди... Подшонинг ўзи ўғри бўлди-ку. Подшонинг амри вожиб бўлганидек, ўғрибошининг амри ҳам вожиб...»— дермиш. Яна кулгу, яна хушчақчақлик авжига чиқармиш... Вазир бўлган гапни подшога бориб айтибди. Подшо, нима гап экан, деб ўйлайвериб, касалга чалиниб қолибди. Табиблар тузата олмагач, Ибн Синопинг йўқлатибди.

— Зиндондан чиқмайман, борди-ю, шоҳ бир шартимни бажарса чиқаман-да, уни даволайман, — дебди. Подшо Ибн Синопингга: «— Шартинг нима?»— деган экан, у «Бирга ётган ўзимга ўхшаган гуноҳсиз гуноҳкорларнинг ҳаммасини озол, қиласан, шартим шу! — дебди. Подшо рози бўлибди. Ибн Сино уни даволабди. Сўнгра:

— Нега бундай қилдинг?— деб сўрабди.

— Агар,— дебди Ибн Сино унга жавоб бериб,—

қафасга киришни айтибди. Хизматкор, қафасга киргач, бир нафасдан кейин булбулга қўшилиб хониш этибди, сайрабди, сархуш бўлиб бирам лаззатланибдики, уни кузатиб турган ҳалиги йигит билан Ибн Сионинг ҳам ҳаваслари келибди.

Ибн Сино эртасига хизматкорга икки пиёла май бериб, айиқ турган қафаснинг олдига келишни буюрибди. Яна ҳалиги касал йигит билан узоқдан қараб турибди. Бир пайт ҳалиги ичган йигит жумбушга келиб, айиққа ўхшаб бўкириб, унга ташланибди, уни уриб йиқитмоқчи бўлибди. Ибн Сино уни ҳалиги йигитга кўрсатиб: «Қалай, танидингми?»— деб сўрабди. «Йўқ танимадим»,— деб жавоб берибди у. «Яхши!»— дебди Ибн Сино. Бу воқеанинг эртасига хизматкорга уч пиёла май ичириб, тўнғизнинг олдига қўйибди. Хизматкор тўнғиз нима қилса — шуни қилибди, балчиққа беланса — беланибди, тупроққа ағанаса — у ҳам ағанабди. Ҳалиги йигитга қараб Ибн Сино: «Танидингми?»— дебди. «Йўқ, танимадим!»— дебди у. «Яхши!»— дебди Ибн Сино. Сўнг тўрт пиёла ичириб, хизматкорни маймунларнинг ичига қўйибди. Хизматкор бирпасда маймун бўлиб қолибди. «Танидингми?»— дебди ҳалиги йигитга. «Йўқ, танимадим»,— деб жавоб берибди у. Кейин Ибн Сино дебди:

— Ҳаммаси бир одам эди, мен унинг кийимини ўзгартирдим, холос. Қиёфасини унинг ўзи, ичган майи ўзгартирди. Бир пиёлада булбул бўлди, икки пиёлада ўзини айиқ санаб у билан олишмоқчи бўлди, уч пиёлада тўнғизга айланди, тўрт пиёлада ўзинг кўрдинг, маймундан фарқи қолмади. Ҳа, сен ҳам ичган пайтларингда бундан беш-баттар бўлардинг,— дебди.

— Эй, улуғ Ҳаким, сен менинг кўзимни очдинг. Бундан буён ҳечам ичмаганим бўлсин, ваъдасида турмаган номард!— Йигит Ибн Синога офаринлар айтиб, ўз уйига жўнаб кетибди.

Шу-шу у майни оғзига олмаган экан.

ТАБИБЛИК ШАРТИ

Ибн Сино ўз умрида жуда кўп китоблар битган экан. Нима бўлибди-ю, подшоҳ билан аччиғлашиб қолиб: «Бор-ей»,— деб бошқа юртга жўнаб кетибди. Йўлда кетаётса қум кўчкиси бошланиб, Ибн Синонинг нарсаларига қўшиб, ёзган китобларини ҳам варақ-варақ қилиб ҳар тарафга учириб кетибди. Ибн Сино тозаям хафа бўлибди. «Табиат шу китобларимни ҳам менга раво кўрмади-я!» деганича эзилиб куйиниб, бирдан ғойиб бўлиб қолибди! Қумга сингиб кетганми, горга кириб ғойиб бўлганми, ҳеч ким билмай қолибди. Бу орада шамол ҳақимнинг китобларини варақ-варақ қилиб, ҳамма юртларга олиб бориб сочиб юборибди. Кимга бир варақ тегса у киши табибга айланаверибди.

Китобни ўқиб, табиблик йўлига кирган киши касални тўғри топиб, тўғри даволаса, Ибн Сино дарров унинг ёнида пайдо бўлиб хурсанд бўлар, бундай табибга раҳматлар айтармиш. Борди-ю китобни нотўғри ўқиб, касални нотўғри топиб, нотўғри даволаса уни ёмон кўриб ундан ранжирмиш. Ибн Сино ҳозир ҳам ҳар қандай ҳақимнинг олдида ҳозир-нозир бўлиб, нуқул шундай деб таълим берармиш: «Берган дорим-шифо, десаңг, хато қиласан. Ширин тил, хушмуомала, кулгу-табассум билан бемор дардига даво топилади. Бемор қўпол бўлса, Ҳақим мулойим бўлиши, бемор заҳар бўлса, Ҳақим ширинзабон бўлиши, бемор ноумид бўлса, Ҳақим умидли бўлиши, бемор хўмрайса, Ҳақим кулиши керак,— биринчи даво шу. Ҳақимда шулар бўлмаса, у ҳақим эмас, балки ўлимни яқинлаштирувчи азроилдир».

Шу-шу кимда-ким беморга Ибн Сино айтганидек ёндашиб, муомалада бўлса касаллик тузалармиш, аксини қилса, касал ҳаётдан кўз юмармиш.

БЕРУНИЙНИНГ ДАМ ОЛИШ КҮНЛАРИ

Беруний йилига икки мартагина дам оларкан. Биринчиси наврӯзи олам кирган куни, иккинчиси бугдойга биринчи ўроқ тушганда... Дилларни хушнуд этиб Наврӯзи олам етиб келган куни эрта тонгданоқ ўринларидан туриб, ювиниб-тараниб, яхши либосларини кийиб, қариндош-уруғларни, кейин ёру-биродарларни зиёрат қилиб, ҳOLIDAN хабар олар эканлар, улар билан бирга бўлиб, суҳбатлашар, ҳазил-мутойиба қилар, аскиялар айтишар эканлар. Кейин то қош қорайгунча, қўш қўшишар, ерга биринчи омоч солишда қатнашар, ниҳол экишаркан... Ҳол-аҳвол сўраганларга: «Дам олиб, ҳаёт лаззатини тотиб кўрмоқдаман»,— деб жавоб берар эканлар. Бошоққа биринчи ўроқ тушган куни ҳам деҳқонча либос кийиб олиб, қўлларига ўроқ тутиб азондан то кечгача бугдой ўрар, уни чархлар эканлар. Олимни кўрган-кетганлар билан: «Ҳорма, бор бўл»,— қилишса ҳам: «Дам олиб, ризқимни теряпман»,— деб жавоб берар эканлар. Қаранг-а, улуғ аллома — мутолаа, китоб ёзиш, тажриба ўтказишдан йилига икки кун вақт ажратиб, азондан то кечгача қўш қўшиб, шудгор қилишни, ўроқ ўришни ўзи учун дам олиш деб билар экан.

Ҳа, Беруний: «Бир дақиқа вақтни беҳуда ўтказганим, ҳалок бўлганим»,— дер экан.

«ЕР ЮТИБ ЮБОРИШИ МУМКИН»...

Беруний вақтининг бир қисмини тоғларда маъданлар қидириб топиш, уларни ўрганиш билан ўтказар экан. Ишга шунчалик берилиб кетар эканки, ёнида қанча одам бўлса ҳам гўё ҳеч ким йўқдек бамайлихотир ишлайвераркан. Оёқларини тош қабартириб юбор-

са ҳам, чарчаш нималигини билмай тоғма-тоғ юргани-юрган экан. Кунлардан бир кун, сарой олимларидан бир нечтаси Берунийнинг тоғ сафарига ҳамроҳ бўлишибди. Беруний қидириб юриб бир тошни кўриб қолибди. Синчиклаб қараса, тош шу ерда жуда кўп олтин борлигини англатиб турган эмиш. Ҳамроҳларига қараб, бу ерда олтин борлигини айтай деса, бусиз ҳам бир-бирлари билан талашиб-тортишиб бири иккинчисини ўлдиролмай юрган, нима қилиб бўлсаям бойиш йўлига ўтиб олган ҳамроҳлари олтин талашиб, бўғишишгача боришлари мумкинлигини ўйлабди. «Яхсиси бу ердан тезда кетайлик»,— дея кўнглидан ўтказибди-да, кишиларга қараб:

— Бу жой хосиятсизга ўхшайди, мен қон ҳидини сезиб турибман, бу ердан тезда кетайлик,— дебди.

— Нега энди, бирон-бир сир кўрдингизми. Нима учун анави ташлаб юборган тошга узоқ тикилиб турдингиз-да, сўнг бирдан кетаманга тушиб қолдингиз,— шубҳаланиб сўрашибди ҳамроҳлари.

— Ҳа, тез кетмасак бўлмайди. Мен қон ҳидини сезиб турибман. Бекордан-бекорга нобуд бўлмайлик тагин. Мен кўрган тош, одатда зилзила олдидан кўчадиган тоғ парчасига ўхшайди. Ер қимирладими, бу тоғлар бир-бирига урилиб, шундай кўчки бўладики, биронтамиз ҳам омон қолмаймиз. Қим қолса қолаверсин, мен кетдим.

Беруний шундай дебди-да, тез жўнаб қолибди. «Улуғ олим бир нарсани биладики, шундай деяпти»,— деб бошқалар ҳам қочиб қолишибди.

Шундай йўл билан очкўз кишиларни тилла талашиб, оч бўридек бир-бирларини еб қўйишларига йўл қўймабди...

Аллома, нуқул: «Илм билан давлат ҳечам келиша олмайди, кимда-ким илми бойиш манбаи қилиб олса, у узоққа бормайди, ярим йўлда ҳалок бўлади»,— дер экан.

СЎНГГИ ДАМГАЧА

Беруний ўйлаб қўйган бир муаммони ҳал қилишга киришганда тоби қочиб қолибди. Табиблар қанчалик ҳаракат қилишмасин фойда бермабди, аксинча, кундан-кунга оғирлашаверибди. Шундай бўлса ҳам, ҳар куни тажриба бошлаган тоғ жинсларини ўрганаётган жойда қолдириб келган шогирдини чақиртирар, ундан кузатув натижасини суриштираркан. Тажриба яхши бораётганини билиб энгил тортар, шодланар, натижа ёмон чиқаётганини эшитса, ўзини ёмон сезиб, оғирлаша бошларкан. Табобат аҳли хаста учун ташвишланиш, ҳаяжонланиш, ёмон оқибатларга олиб боришини, осойишта бўлиб, тинчланишини қанчалик уқтиришмасин, барибир, тиниб-тинчимабди.

Касал энгиб, ҳаёт билан видолашиш онлари яқин келганда, бор кучини йиғиб: «Шогирдимни чақиринглар»,— дебди. Шогирдини келтирибдилар. Беруний ўлим билан олишаётган бир пайтда сўнги икки оғиз сўзини айта олибди:

«Қалай?»— дебди шогирдига. «Устоз, хотиржам бўлинг, натижа жуда яхши чиқди. Худди сиз айтгандай, тоғда қимматбаҳо тошлар бор экан!»— жавоб берибди шогирд. Беруний кўзларига севинч ёшини олиб: «Энди осойишта кетсам бўлади, бошлаган ишимнинг оқибатини кутаётган эдим, ўша тошларни халқ мулкига айлантинг»,— дебди-да, ҳаётдан кўз юмибди.

«БУ МЕНИНГ ЮЛДУЗИМ»...

Улуғбек ёшлигидан бошлаб самога қизиқиб боқар, тунда эса юлдузларни санагани-санаган экан. Лекин қанча санамасин, охирига етказа олмаскан. Кунлардан бир куни, ойдин тунда сарой боғида ўйнаб юриб, акаси билан гап таллашиб қолибди. Улуғбек: «ҳув анави юлдуз

меники», деса, акаси: «Йўқ, ундай дема, гуноҳ бўлади. Ҳамма юлдуз худоники», дебди.

Улуғбек: «Войбў, шунча юлдузнинг ҳаммаси битта худоникими, йўқ сен хато қиласан, ҳув анавуниси меники»,— деб ўз сўзида туриб олибди. Акаси ҳам: «Йўқ, сен хато қиладурсан»,— деб у ҳам ўз сўзида қаттиқ туриб олибди. Ака-ука талашиб-тортишиб, бир-бири билан: «Йўқ, сеники нотўғри — меники тўғри»,— дейишганича оталарининг олдига боришибди. Отаси гап нимадалигини сўрабди.

Акаси:

— Улуғбек самодаги худонинг юлдузларидан бири ни меники, деб хатога йўл қўядур,— дебди.

— Йўқ,— дебди Улуғбек, сўзида қатъий туриб,— бунинг ўзи хато қиладур. Шунча юлдузни ёлғиз худо нима қиладур. Алардан бирови меники.

Отаси бу гап айланса оқибати яхши бўлмаслигини англаб:

— Ҳа, майли, самодаги энг ёруғ ўша юлдуз Улуғбекники бўла қолсин,— дебди.

«Юлдузимни топиб олдим! Юлдузимни топиб олдим!»— дея хитоб қилибди Улуғбек севинч билан самога боқаркан.

Улуғбекнинг порлоқ юлдузи чексиз коинот қаърида ҳанузгача чақнаб турибди.

УЛУҒБЕКНИНГ ШОГИРДИ

Султон Улуғбекнинг Али Қушчи деган шогирди бор эди. Улуғбек уни шунчалик яхши кўриб, ҳурмат қиларканки, бундан бошқаларнинг гаши келиб, гижиниб юришар экан. Улуғбек буни билар, аммо ўзини билмаганга солиб юрар экан. Бир куни Али Қушчи шаҳардан ташқарида яшовчи онасиникига бориб, касалга чалиниб қолибди. Одамлар: «Қимсан дунёга донғи кетган султон шогирдини бориб кўрармикин ё тузалиб ке-

лишини кутармикин, балки одам юбортириб бу ерга олдириб келармикан?»—деб қулоқларини динг қилиб туришибди. Шогирдининг бетоблигини эшитган Улуғбек дарҳол буюрибди:

— «Йўл либосини келтиринглар, отлар ҳозирлансин! Алини кўриб, ҳолидан хабар олиб келамиз».

Шунда бош вазир билан Шайхулислом: «Олий ҳазрат, сиздай улуғ бир зотнинг таги паст бир шогирд-боланинг касалини кўргани унинг кулбасига боришингиз қандай бўларкин? Яхшиси, бу фикрингиздан қайтинг»,— дейишибди. Бу гапни эшитиб, Улуғбекнинг жаҳли чиқибди, лекин ўзини босиб дебди:

— Илм аҳлини вақти-вақти билан зиёрат қилиб, ҳолидан хабар олиш савобдир. Бу юмуш ҳар қандай султону хонларга ҳам қарз, ҳам фарз бўлмоғи даркор. Қани, тез бўлинглар, йўлдан сарой табибини ҳам олиб толибул илм суюкли шогирдимни кўриб, ҳолидан хабар олиб келамиз,— дебди.

Ҳукм қатъийлигини англаб, ҳамма йўлга отланибди.

КИТОБФУРУШГА МУКОФОТ

Самарқанд шаҳрида бир китобфуруш яшар экан. У қаерда ноёб китоб борлигини эшитиб қолса, уни қидириб, Самарқандга олиб келар, Самарқанддан китоб олиб чиқиб кетувчиларга эса ҳечам чидолмас экан. Кунлардан бир куни: «Узоқ бир ўлкада ноёб бир китоб бор, фалончида сақланади»,—деб эшитиб қолиб, ўша ёққа жўнаб кетибди.

Китобни қўлга киритиб, яна бошқаларини ҳам сотиб олиб, Самарқандга қайтибди. Шаҳарга яқин келганда бир киши хуржунини тўлатиб шошилинич дарвозадан чиқиб кетаётганлигини кўриб, уни тўхтатибди. Хуржундаги нарсани китоб гумон қилиб, кўрсатишини сўрабди. Икки орада жанжал чиқиб, икковлон уришиб кетишибди. Шу пайт Султоннинг махсус сарбозлари келиб қо-

либ, ҳар иккисини ушлаб, саройга ҳайдаб олиб борибди. Сарбозлар бошлиғи Улуғбекка қараб:

— Мана буларнинг ҳар иккови ўғри, қароқчи, кечаги хазинадан ўғирланган олтинларни бўлолмай, жанжаллашиб туришганда, қўлга тушишди, жазога буюрсангиз,— дебди. Улуғбек тикилиброқ қараса, қўлга тушганларнинг бирови ҳақиқатан машҳур ўғри экан. Иккинчиси кутубхонасини китоб билан таъминлаб турган Аваз китобфуруш эмиш. Шунда султон:

— Анави ўғрининг жазоси ўлим, манавуси — сиз билан бизларга ўзи билмаган ҳолда ғойибона устозлик — қилувчи... унга озодлик ва инъомлар беринг,— дебди.

Қароқчи ҳам, турган жамики сарой аҳли ҳам Султоннинг бу сўзидан ҳангу-манг бўлиб, лом-мим деёлмай қолишибди.

Анчадан кейин бош вазир ўзига келиб зўрга:

— Султоним! Устоз дедингизми? Қандай қилиб, шу исқирт, эски чопон авом сиздек султону бокарамга устоз бўлсин,— дея олибди. У ичида: «Улуғбек султон ақлдан озиб қолмадимикан»,— дея ўйлабди.

Вазирнинг аҳволини тушуниб турган султон унга қараб:

— Мавлоно, ўзингизни босинг, ҳовлиқманг, олдин сўзимни обдон тингланг. Сизга устоз бўлмасаям бу киши бизга, мударрисларга, толибул илмларга ғойибона устозлик қиладилар. Биласизки, илм аҳли учун китобдан аълороқ устоз йўқ. Ҳар китоб бамисоли устоз. Сиз эски чопон, авом деган ана шу қаршингизда турган киши — меҳнатчи чумоли каби узоқ-узоқ ўлкалардан Самарқандга китоб ташувчи, Самарқанддан биронта китобни ташқарига чиқишига тиш-тирноғи билан қаршилик қилувчи китобфуруш мавлоно Авазбек бўладилар. Шоҳлик кутубхонаси-ю, Шайхулисломнинг китоб хазинаси, мадрасаларидаги китоблар учун бу кишидан мивнатдор бўлиб, унга таъзим қилишимиз лозим.

Султон: «Хўш, қаёқлардан сўрайлик мавлоно?» — дебди Авазбекка қараб.

— Ҳазратим, Ироқда бир китоб бор, деб эшитиб қолдим. Унда сиз сафарда эдингиз, ҳазратим келишларига шу китобни келтириб, тухфа қилсам, деб ўйладим-да, ўша томон отландим. Кўп узоқ экан, охири топиб, яна бошқа китоблардан олиб қайтиб келаётиб, манаву бетофиққа дуч келдим. Унинг хуржунидаги нарсаларни китоб гумон қилдим,— Авазбек шундай деб, хуржундаги китобларни гилам устига тўкибди.

Ҳамма тўпланганлар китобларни кўриб, мўъжиза рўй бергандек бўлиб қотиб қолишибди.

— Қани энди, ҳамма сиз каби олижаноб ва файзли бўлса эди,— дебди Улуғбек. Авазбекка бир тўн билан бир ҳовуч олтин инъом этишни буюрибди.

ДОНО НАВОИЙ

Бир қишлоқда Раҳмонқул деган йигит яшар экан. Раҳмонқулнинг отаси ёшлигида ўлиб кетиб, битта-ю битта онаси билан қолган, онаси жуда қари экан. Раҳмонқулларнинг бисотида биргина сигирлари бор экан. Раҳмонқул қирдан шувоқ териб, уни бозорга олиб бориб сотар экан. Онаси сигир билан бўлар экан. Кеч кириб, тонг отиб она-бола зўрға тирикчилик ўтказиб юра берибдилар. Нима бўлибди-ю, Раҳмонқул шоирликни ҳавас қилиб қолибди. Кунлардан бир куни шеър ёзибди-да, уни ҳамқишлоқларга ўқиб берибди. Шунда ўтирганлардан бири айтибди:

— Э, Раҳмонқул, сен катта шоир бўладиганга ўхшайсан. Бундай юришинг билан сенга шоирлик йўл бўлсин. Яхшиси топган-тутганларингни ол-да, Ҳирот деган шаҳарга бор. Ҳирот шаҳрида ҳазрати Навоий деган шоирларнинг пири бор эмиш. У киши билан учрашасан-да шоирликни ўрганасан-қўясан.

Бу гап Раҳмонқулга маъқул тушиб у ҳазрати На-

войнинг олдига борадиган бўлибди. «Пулни қаёқдан оламан?»— деб ўйланиб қолибди. Топган-тутган пули тирикчиликка зўрға етар, орттирган бир сўми ҳам йўқ экан. Ўйлаб-ўйлаб соғин сигирни сотадиган бўлибди.

Буни эшитган онаси ҳеч кўнмабди:

— Молдан айрилдинг — жондан айрилдинг, деган гап бор, — деб туриб олибди. Шунда Раҳмонқул онасига қараб:

— Мен шоир бўлиб қайтгандан кейин сизга бунақа молдан бир эмас, беш-олтитасини олиб бераман, — дебди. Онаси нонлож рози бўлибди. Молни сотиб, Ҳирот шаҳри қайдасан, деб йўлга равона бўлибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Сўраб-сўраб охири Ҳирот шаҳрини топибди. Одамлардан суриштириб, Навоий деган шоирларнинг шоири шу шаҳарда яшашини билиб олибди. Бу пайт Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаро билан сафарда экан. Раҳмонқул: «Келиб қолар», дебди-да, шаҳарни томоша қилиб юраверибди. Орадан ўн кечаю ўн кундуз ўтибди. Сигирнинг пули адо бўлибди. Раҳмонқул сомсапазга ўтқалар бўлибди, кабобпазга шогирд тушибди — биронтасини ҳам эплай олмабди. Охири кўча-қуйда тентираб юриб, тиланчилик қилишга мажбур бўлибди. Кунлардан бир куни катта кўчанинг бўйида тиланчилик қилиб ўтирган экан, рўпарада икки киши ўтиб қолибди. Улардан бири — кексароғига, ўтган-кетганлар қуюқ салом беришар, орқасидан ҳам таъзим қилишар эди. Ҳалиги киши ҳам саломлашганларнинг саломига алик олар, айримларини тўхтатиб ҳол-аҳвол сўрарди. Раҳмонқул: «Ҳамма билан сўрашиб ўтаётган ким экан?»— деб ҳайрон бўлиб турган экан, бирдан қулоғига «ҳазратим», деган сўз эшитилиб қолибди. Шунда Раҳмонқул: «Ҳазрати Навоий деган шу бўлса керак», дебди-да, унинг орқасидан қорама-қора кетаверибди. Навоий шаҳардан четроқдаги бир боғда турар экан. Раҳмонқул эргшиб боравериб, шоирнинг боғига кириб қолибди. Ён атрофига қараса, боғ жуда

ҳам сўлим. Турли хил гуллар очилган, булбул, тўтилар сайраб турибди. Ҳар жой-ҳар жойда ёш-ёш муллаваччалар китоб ўқишиб ўлтиришган экан. Навойни кўриб қолган муллаваччалар гурр этиб ўринларидан туриб кетишибди. Навой улар билан сўрашибди. Бирдан кўзи Раҳмонқулга тушиб қолибди. Раҳмонқул ҳам шошиб-пишиб салом берибди-да:

— Шоирларнинг пири Навой сизмисиз?— деб сўрабди. Унинг саломига алик олган шоир:

— Ҳа, мен Навойман, аммо шоирларнинг пири эмасман,— дебди, кейин:— Хўш, йигит? Менда юмшнингиз бор кўринади, тортинмай айтаверинг,— дебди.

— Дилимдагини топдингиз,— дебди Раҳмонқул.— Муҳим бир юмуш билан келдим. Мени шоирликка шогирд қилиб олсангиз.

Раҳмонқулнинг бу сўзини эшитган муллаваччалар гурр этиб кулиб юборишибди. Навой уларга қараган экан, ҳамма муллаваччалар дарров жой-жойларига боришиб, китоб ўқишга тушиб кетишибди. Навой Раҳмонқулни сўрига таклиф қилибди. Нон-чой келтирибди. Раҳмонқул тушмагур нондан тўйиб еб, чойдан мириқиб ичиб олганидан кейингина шоирга қараб сўз бошлабди:

— Қишлоғимизда ўтинчилик қиламан,— дебди у.— Онам сигир билан банд бўлар эдилар. Бир иложини қилиб, тирикчиликни ўтказиб турар эдим. Нима бўлди-ю, шоир бўлишни ҳавас қилиб қолдим. Бир куни шеър ёздим-да, ҳамқишлоқларимга ўқиб бердим. Шунда улардан бирови: «Сен катта шоир бўладиганга ўхшайсан, яхшиси, Навой деган шоирларнинг пирида ўқишинг керак»,— деб қолди. «Шоир бўлсам бўпти»,— дедим-да, уйдаги молни сотиб сизни ахтариб йўлга тушдим. Шаҳарга келсам, сиз сафарда экансиз. Келганимга ҳам ўн кун бўлди, молнинг пули ҳам тугади. Мана кўриб турибсиз, эндиги куним тиланчиликка қолди. Навой Раҳ-

монқулнинг гапани диққат билан эшитибди. Кейин қалам билан қоғоз олиб унга берибди-да:

— Қани, мана шунга бирор шеър ёзинг-чи?— дебди.

Раҳмонқул ўйлабди, ўйлабди, миясига ҳеч шеър келмабди.

Навоийга қараб:

— Шеър ёзолмадим, илҳом келмади,— дебди.

— Бўлмаса, — дебди Навоий, — ўқиган шоирларингизнинг шеърларидан бир-иккитасини айтинг-чи?

Раҳмонқул ўйлабди, ўйлабди, миясига ҳеч қайси шоирнинг шеъри келмабди. Узи ҳам шоирлардан ҳеч қайсисини ўқимаган экан-да.

— Ҳазрат,— дебди Навоийга қараб,— миямга ҳеч қайси шоирнинг шеъри келмаяпти. Узингиз ўқиб қўяқолинг.

Раҳмонқулнинг бу сўзига Навоий кулимсираб қўя қолибди. Кейин ўйланиб туриб:

— Бўлмаса бирор ашула айтинг,— дебди.

— Ҳа, майли, ашула айтсак, айта қолайлик,— дебди Раҳмонқул Навоийнинг қўлидан танбурни олаётиб. Кейин танбурнинг у қулоғини бурабди, бу қулоғини бурабди, ҳеч тобига келтиролмабди. Шунда Навоий ундан танбурни сўраб олибди-да, бир нафасда созлаб қайтариб берибди. Шунда ҳам Раҳмонқул қанчалик уринмасин, танбурни чалолмабди. Раҳмонқулни диққат билан кузатиб турган Навоий унга қараб шундай дебди:

— Йигит, шоир бўлиш учун камида уч нарсадан бохабар бўлмоқ зарур. Уларнинг биринчиси шулки, кўп ўқимоқ лозим. Жамики яхши шоирларнинг шеърларини ёддан билмоқ керак.

— Сиз жамики шоирларнинг шеърларини ёддан биласизми?— деб сўраб қолибди Раҳмонқул.

— Жамики шоирники бўлмаса ҳам ҳар ҳолда хотирамда унча-мунча шеър сақлайман,— деб жавоб берибди Навоий. Кейин сўзини давом эттирибди:— Шоир

Бўлмоқнинг иккиламчи шарти астойдил меҳнат қилмоқликдир. Қайта-қайта машқ қилмоқ шартдир. Киши она қорнидан шоир бўлиб туғилмайди. Меҳнат билан машқ орқасидангина шоир бўлади. Шеърга бўлган ҳанасни куну-тун демай, машқ қилиш орқалигина вояга етказмоқ мумкин.

Раҳмонқул ҳам бўш келмабди.

— Сиз ҳам,— дебди Навоийга қараб,— кечасию кундузи машқ қиласизми?

— Ҳа,— дебди Навоий. Кейин сўзини давом эттирибди. — Шоир бўлмоқнинг учинчи шарти шулким, кўшиқ айтмоқ билан соз чалмоқни билмоқ зарур. Кўшиқ айтмаган, соз чалмаган, шеърини оҳангга соллмаган шоир чала шоир.— Навоий шундай дебди-да, хаёлга чўшибди. Кейин ўзига келиб сўзини давом эттирибди.— Ҳали «қирдан шувоқ териб, бозорда сотар эдим», дедингиз. Шу юмушингиз билан ҳам бева бечораларнинг мушкулини осон этасиз. Қаниэнди бўлар-бўлмасга шеър битиб, ўзларини шоир санаб юрганлар ҳам сизнингдек бўлсалар эди. Ҳеч бўлмаса, даладан ўтин йиғиб, бир ғарибнинг уйини иситсалар эди. Ҳа, йигит бемаза шеър битиб кишиларни ранжитгандан кўра, қирдан шувоқ териб, кун кечирмоқ минг карра аъло. Мана буни олинг-да, қишлоғингизга қайтиб, сизгир олиб онангизни хурсанд қилинг. Ўзингиз эса меҳнатдан юз ўгирманг.

Навоийнинг донолигига қойил қолган Раҳмонқул унга раҳмат айтибди-да, шоирликни йиғиштириб, ўз қишлоғига қайтибди.

НАВОИЙ УТДИ КЎЧАНГДАН

Қадим-қадимларда Ҳирот юртининг султони Ҳусайн Бойқаро экан. Султон Ҳусайннинг Мир Алишер Навоий деган ёшликдан бирга ўсган дўсти бўлиб, улар шунчалик дўст-биродар эканларки, ораларидан ҳатто қил

ҳам ўтмас экан. Ҳусайн Бойқаро подшо бўлмақчи бўлиб, суворий тўплагани тоғу тошга чиқиб кетибди. Навоий бўлса шоирликни танлаб узоқ мамлакатга ўқишга кетибди. Султон Ҳусайн беҳисоб аскар тўплаб, жанг суронлар қилиб мақсадига эришибди. Юртга подшо бўлибди. Шаҳарнинг қоқ ўртасига боғ бино қилиб, унга борадиган кўчанинг номини «Боғ кўча» деб атабди. «Боғ кўчадан» подшо ва аъёнлардан бошқа ҳеч кимнинг юришга ҳаққи йўқ экан. Кимда-ким билмай бу кўчадан ўтиб қолса, посбонлар дарров тутиб олиб, подшо олдига олиб келарканлар.

Султон Ҳусайн: «Мен юрган кўчадан юрибсан»,— деб уни гуноҳкор топиб зиндонбанд қилар экан. Бу орада ойдан-ой, йилдан-йил ўтибди. Мир Алишер ҳам ўқишни тугатиб, шоирларнинг шоири бўлиб Ҳиротга қайтибди. Ҳамма шоду ҳуррамлик билан уни қарши олибди. Аммо, негадир дўсти Ҳусайн Бойқаро келмабди. «Келганимни эшитмагандир, балки подшолик юмушлари кўпайиб кетгандир. Яхшиси ўзим бориб кўриб кела қолай»,— дебди-да, ёнига севган қизи Гулини олиб йўлга чиқибди. Навоий билан Гули икковлон гаплашиб кетаётиб, билмасдан «Боғ кўчага» кириб қолишибди. Бир пайт «Боғ кўча»нинг қоровули подшо кўчасида бемалол ҳеч нарсдан хабарсиз роҳат қилиб гаплашиб кетаётган Алишер билан Гулини кўриб қолибди. Ҳаллослаб чопиб келиб икковининг йўлини тўсибди. «Боғ кўча»дан нега юрдиларинг?» деб дўқ-пўписа қила кетибди. Бундан ҳайрон бўлган Навоий:

— Ўз ихтиёрим билан юрдим. Нима, бу кўчадан юриш гуноҳми?— дебди.

— Бу, ожиза-чи,— деб Гулини кўрсатибди қоровул.— Бу ҳам ўз ихтиёри билан юрдими «Боғ кўча»дан?

— Ҳа,— дебди Навоий,— бу менинг севган маъшуқам, у ҳам ўз ихтиёри билан юрди.

Посбон:

— Шундайми ҳали. Бўлмаса зиндонга ҳам икков-

лон ўз ихтиёрингиз билан тушасанлар. Кейин бир умр зиндонда қолиб, чириб йўқ бўлиб кетишларинг ҳам ўз ихтиёрларинг билан бўлади,— дебди.

— Нега,— деб ҳайрон бўлибди Алишер Навоий.— Ўз ихтиёримиз ўзимизда эмасми? Яъни, масалан, мен қайси кўчадан юраман десам, ўша кўчадан юра олмайманми? Бу адолатдан эмас, иним.

— Йўқ,— дебди посбон. Сен ҳали анча гўр экансан. Кўчанинг ихтиёри подшоҳи аълам, султонун бокарам, шаҳаншоҳ Мирзо Ҳусайн Бойқарода. Билмасанг билиб қўй. Бу кўчадан ҳеч кимнинг юришига, ҳатто, қушнинг ҳам учиб ўтишига йўл қўйилмайди. Шундай экан, шу дақиқадан бошлаб сенинг ихтиёринг ўзингда бўлмай зиндонбанддадир.

— Оббо,— дебди Алишер Навоий ўзига-ўзи,— нима қилиб қўйдим. Ёнимда Гулим бўлмаганда ҳам бошқа гап эди. Энди посбон билан ади-бади айтиб ўлтиришнинг вақти эмас. Яхсиси подшоҳинг Ҳусайн Бойқаронинг олдига олиб бор, дейман. Дўстим Ҳусайн кўриб таниб, зора гуноҳимиздан ўтса.

Кейин овозини чиқариб:

— Хўп, ихтиёримиз ўзимизда бўлмай зиндонбандда бўла қолсин. Аммо олдин бирров шаҳаншоҳнинг олдига олиб бор,— дебди Навоий. Поспон ноилож кўниб Навоий билан Гулини Султон Ҳусайннинг олдига олиб борибди. Султон Ҳусайн Бойқаро қараса қаршисида ёшлигидан бирга ўсган қадрдон дўсти Мир Алишер Навоий турган эмиш. Нима қилишини билмай, султон ўyllаниб қолибди. Навоий ҳам ичида: «Қани дўстим нима дер экан?»— деб индамай тураверибди. Гули ҳам: «Подшо нима дер экану, Алишер қандай жавоб қиларкин. Иккови гап талашиб қолмаса бўлгани»,— деб тилини тишлабди. Султон Ҳусайн: «Бунӣ танийман, ёшликдан ўсган дўстим деб, қўйиб юборсам амалдорларим олдида бевурд бўламан. Танайман деб зиндон қилдирсам ҳечам бўлмас. Алишер ранжиб қолса, бир

умрга дўстлигимиз бузилади. Яхшиси бунга бир савол қилай. Шунга тўғри жавоб қилиб, ҳаммани қойил қолдирса, танишлигимни англашиб, бўшатиб юборай. Жавоб беролмаса ўзидан кўрсин», — дебди.

— Ҳой мусофирлар, — дебди Ҳусайн Байқаро Навоий билан Гулига қараб. — «Боғ кўчадан» юриб гуноҳкор бўлибсизлар. Мен сизларни зиндон қилишим керак. Лекин бир саволимга тўғри жавоб берсанглар, гуноҳларингдан ўтаман. Саволим шу: «бир сўз дегилки, унда ўзинг билан аёлингги исми, нима сабабдан «Боғ кўча»га кирганинг англашилсин. Жавобинг менга, ҳамда аъёнларимга маъқул бўлсин.

Навоий бир дақиқа ўйланиб турибди-да, оғзига келган ушбу байтни айтибди:

Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан¹,
Киши балога қолурми ўз ихтиери билан,
Боғбонни дўст дебон келдим «Кўча боғи» билан,
Афв этсалар кетгумдир Гули ёрим билан.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг топиб айтган сўзидан хурсанд бўлибди. Ен-атрофига қараб аъёнларнинг юз-кўзидан улар ҳам мамнун эканлигини англабди-да: «Кечиринг, дўстим!» — деб ўзини Алишернинг қучоғига отибди.

ҲАЗАЛ ТУҚИШ ҲАМ ҚИЙИН ЭКАНМИ?

Кунлардан бир кун Ҳусайн Бойқаро қора кўнгил одамларнинг сўзига кириб дўсти Навоийни Астрабод юртига жўнатиб юборибди. Шунинг натижасида Ҳиротдек юртда яхши ҳазал битадиган биронта киши қолмабди. Шоирлар кўп экан-у, аммо уларнинг ҳеч бири

¹ Шеърларни алломаларга нисбат бериб халқ ўзи тўқиган.

Навойчаллик яхши ғазал тўқий олмас экан-да. Хусайн Бойқаро Навоий ғазалларини ўқиб тугатибди. Уларнинг бир қанчасини қайта-қайта ўқибди. Бир куни яхши ғазал ўқигиси келиб қолибди. «Яхши ғазал топиб келинглар»,— деб буюрибди. «Подшонинг амри вожиб»,— дейдилар. Ҳамма шоирлар саройга йигилибди. У шоир ғазал ўқирмиш, Хусайн Бойқарога ёқмасмиш, бу шоир ўқирмиш, султонга ёқмасмиш. Подшо эса: «Яхши ғазал топинг»,— дея берибди. Нима қилишни билмай, вазирларнинг бошлари қотиб қолибди. Охири подшо: «Эрта кечга қадар яхши ғазал, уни яхши ўқийдиган яхши шоир топиб келмасанглар, ҳаммаңни дорга торгаман»,— деб амр қилибди. Вазирлар жойларга бориб: «Яхши ғазал битиб, яхши ўқийдиган шоир саройга келин»,— деб жар солдира бошлабдилар.

Ҳирот шаҳрида Абдулҳаким деган қашшоқ бир йигит яшар экан. У ўтинчилик қилиб тирикчилик ўтказар экан. Шу куни ҳам даладан териб келган бир боғлам ўтинни сотиб, пулига озиқ-овқат олиб, уйига қайтмоқчи бўлиб турган экан, бирданига бозорга бир тўда отлиқлар от чоптириб келиб қолибди. Улардан бири ўртада туриб олиб, овозининг борича қичқира бошлабди:

— Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар кетманглар! Қимда ким ғазал тўқиб, подшо-ю аълам, султонун бокарам Муҳаммад Султон Хусайн Бойқаро ҳазратлари ҳузурларига бориб, яхшилаб ўқиб, шоҳимизга маъқуллата олса, ундай кишига икки юз танга ҳадя қилишни фармонга битдилар. Ҳой, одамлару одамлар, шошилиглар, ғазал битинглар!

Буни эшитган одамлар: «Бўлмаган бемаъни гап»,— деб тарқала бошлабдилар. Абдулҳакимнинг юрагига гулгула тушибди, ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлибди.

— Ғазал тўқишми,— дебди ўзига-ўзи.— Э, ҳа, бирпасда юзтасини тўқиб юбораман. Ғазал қофия қилиш ҳам қийин эканми? Асло-да! Мана, менинг ўтин тери-

шимни қийин деса бўлади. Эрта туриб, пешингача ўлгудек чарчаб бир кўтарим ўтин терасан-да, уни бозорга олиб борасан. Утинингни онтар-тўнтар қилиб, ади-бади деб, зўрға бир тангага оладилар. Ғазал тўқиш ҳам гап бўпти-ю. Мен ҳозироқ тўқиб юбораман. Ҳа-да, ҳозир тўқимасам, қачон тўқийман. Нимадан бошласам экан-а. Ия, илҳом келмаяпти-ку. Қайга қочиб кетди экан-а?— Абдулҳаким ўйлай-ўйлай, уйига бориб қолганини ҳам билмай қолибди. У ғазал тўқиш хаёлида туни билан ухлай олмай, куйиб-ёниб чиқибди. Аммо тилига бир мисра туғул, ҳатто бир дона қофиялик сўз ҳам келмабди. Эрталаб туриб:

— Э, ғазал тўқиш қийин экан, бошларим оғриб кетди, дунёда ўзимнинг ўтин теришимдан яхши иш йўққа ўхшайди. Худо шундан қўймасин. Ғазал тўқиб, пул топгунча ўйлай бериб ўлиб қолмасам бўлгани. Яхшиси ўтин териб сотганим маъқул,— Абдулҳаким шундай дебди-да, ўроғи билан аргамчисини ёлқасига солиб, далага ўтин тергани чиқиб кетибди. Аммо, барибир «ғазал», «ғазал» деган сўз миясидан ҳеч қаёққа чиқиб кетмабди. Абдулҳаким яна ўйлана-ўйлана боши оққан томонга кета берибди. Бир вақт ўзига келиб, кўзини очиб, бундоқ қараса, ҳеч кўрмаган жойда турган эмиш. Бу жойнинг ҳамма томони юлғинзор эмиш... Юлғунзор... Абдулҳаким бирдан: «Топдим!» Топдим!»— деб бақириб юборганини ўзи ҳам билмай қолибди. У ўтин теришини йиғиштириб, саройга қараб жўнабди. Шошганидан сарой олдида бир кишига туртиниб, уни йиқитиб юборай дебди. Бу киши Алишер Навоий экан. Абдулҳаким чўпон, ўтин терар ошналаридан Навоийнинг ғазалларини эшитиб юрар экан-у, аммо ҳечам кўрмаганлигидан шоирни танимас экан. Эски, жулдур кийим кийган, куч-қувватга тўла, забардаст йигитнинг шөшиб саройга кириб кетаётганлигини кўрган Навоий, бу бечоранинг бошига бирон-бир фалокат тушганга ўхшайди, деб ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлибди.

— Иним, бунчалик шошилишингизнинг боиси не?

Абдулҳаким Навоийга бошдан-оёқ қараб чиқиб:

— Улуғ подшоҳимиз учун ғазал тўқидим. Уни олам-паноҳга ўқиб бериб, икки юз танга ишлайман,— деб жавоб берибди. Навоийнинг бу гаплардан хабари йўқ экан. Абдулҳакимдан сўраб-суриштириб ҳаммасини билиб олибди. Кейин:

— Қани, эшитайлик-чи, подшоҳга маъқул тушади-ган қандай ғазал тўқидингиз экан?— дебди.

— Йўқ, ғазалимни подшоҳимиз ҳузурларида айтаман. Ҳозир ўқисам, эҳтимол сиз ўғирлаб олиб, ўзингизники қилиб оларсиз. Мен сизни танимасам. Ҳа, айтганча, сиз ўзингиз ким бўласиз? Балким сиз ҳам ғазал тўқиб, подшоҳдан эҳсон олгани келаётгандирсиз.

Навоий ўзини танитмабди:

— Яхши йигит, ғазалингизни мен кўриб, тасдиқдан ўтказиб бермагунимча, подшоҳ ҳазратлари ваъда этилган пулни сизга бермайдилар,— дебди Навоий.

— Сиз ким бўласизки, подшоҳимиз эшитадиган ғазални тасдиқдан ўтказасиз?

— Бу иш менга топширилган,— деб Навоий. Абдулҳакимнинг ғазални ўқишдан бошқа чораси қолмабди. «Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро». Абдулҳаким шундай дебди-да, тўхтаб қолибди. Навоий: «Давом этинг»,— деган экан, Абдулҳаким: «Бори шу бўлса, нимани давом эттираман»,— деб жавоб берибди. «Бу бир мисра-ку, ғазал ҳеч бўлмаганда бир байт, яъни икки мисрадан иборат бўлмоғи лозим»,— дебди Навоий. Шунда Абдулҳаким: «Шуни ҳам зўрға топдим. Тилимга бошқаси келмаса нима қилай»,— дебди. Навоий ўйланиб туриб: «Хўп десангиз, мен сизнинг сўзларингизнинг ёнига бир мисра қўшаман, шунда у икки мисра бўлиб, айтилмоқчи бўлган фикр ҳам мантиқан қиёмега етади. Шундан кейин уни ғазал шайдоси олам-паноҳга ўқиб бериб, икки юз тангани оласиз. Шартим шулки, инъомни бўласиз»,— дебди. Абдулҳаким: «Ни-

ма, юз танга бўлса ҳам чакки эмас. Ахир юз орқа ўтин териб уни бозорга олиб бориб, кун бўйи сарғайиб сотишдан қутиламан-ку?»— деб ўйлабди-да, майли, дебди.

Навоий:

Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак, юзингга қаро,— деб

ўқибди-да, «Қани, қайтаринг-чи»,— дебди. Абдулҳаким қўрқа-писа:

Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак, юзингга қаро,—

дея ўқий бошлабди. Кейин Навоийга қараб: «Йўқ, сизники бўлмайди, ёмонроқ. Султонимизга тегиб кетиб, у мени ўлдиртириб юборади. «Оғзингга кесак, юзингга каро» эмиш-а. Йўқ, йўқ, бўлмайди. Шу ўзимникини ўқиб, юз тангани олиб кетавераман. Менга шу ҳам бўлади»,— дебди. Шунда Навоий унга қараб:

— Ҳали шу юрак билан подшоҳ ҳузурини ғазал ўқимоқчи эдингизми, балли-эй, сизга. Чўчиманг, ғазал ўқигани учун жазоламайдилар, бунинг устига сиз шеър ўқиётганингизда мен ёнингизда бўламан,— деб Абдулҳакимни саройга киритиб юборибди. Саройнинг ажойиб-ғаройиб ҳашаматларини, кўзни қамаштирувчи турли-туман безакларини кўриб, оғзи очилиб, боши айлашиб, кўзи тиниб қолган Абдулҳаким рўбарўсидан бир соқчи чиқиб қолганини ҳам сезмай қолибди.

«Ҳой, ялангоёқ, сенга бу ерда нима бор?»— дебди кўполлик қилиб соқчи.

— Мен олампаноҳга ғазал тўқиб келдим,— мулоимлик билан жавоб берибди Абдулҳаким.

— Ундай бўлса тўппа-тўғри бориб ўнга буриласан, зинапоядан кўтарилиб, чапга юрасан-да шоҳимизга тўғри бўласан,— дебди соқчи. Абдулҳаким соқчининг айтганини қилиб, аввал тўғрига юрибди, сўнгра ўнгга бурилибди, зинапоядан кўтарилиб чапга юриб эшик

оғасига кўзи тушибди. Эшик оғасига ҳам бу ерга келиши сабабини айтибди. Эшик оғаси рўхсат бергач, эшикни очиб, ичкарига кирибди. Абдулҳаким Хусайн Бойқарони етти ухлаб тушида кўрмаган безаклар ва дуру гавҳарли кийимларда кўриб, жудаям шошиб қолибди. Султон Хусайн Бойқарога таъзим қилиб салом берибди.

— Не хизмат билан келдинг?— сўрабди подшоҳ.

— Амрингизга биноан ғазал тўқиб келдим,— дебди Абдулҳаким.— Ўзим ўтинчи бўлсам ҳам ғазални яхши кўраман,— деб қўшиб қўйибди. Йиртиқ кийим-бошига қараб турган Хусайн Бойқаро:

— Оббо ўтинчи-ей,— дебди,— сен ҳам шоирликни ҳавас қилдингми? Ҳа, майли, қани ўқи-чи? Нимага атаб ёзган экансан?

Абдулҳаким бошини кўтариб, бир-икки йўталиб олибди-да, баланд овоз билан ўқий бошлабди:

Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак юзингга қаро.

Ғазал тугар-тугамай: «Жаллод!»— деб қичқарибди Хусайн Бойқаро. Абдулҳаким нима воқеалигини англаб етмай нуқул: «Олампаноҳ, ғазалим ёқдими»,— дермиш. «Ғазал тўқишни ўргатиб қўяман сенга, итвачча»,— дебди ғазабдан кўзлари олайиб кетган Хусайн Бойқаро. Шу пайт жаллод етиб келибди. Хусайн унга қараб:

— Мана бу ҳароми шоирни кўзим олдида икки юз дарра уриб, сўнгра зиндонга ташла, ўша ерда чириб, йўқ бўлиб кетсин,— деб буюрибди. Жаллод Абдулҳакимни ялонғочлаб, ерга ётқизиб қўлидаги қайиш дарра билан ура бошлабди. Абдулҳаким дод ҳам демабди, вой ҳам демабди, тишини-тишига қўйиб чидаб ёта берибди. Охири бўлмабди, ҳушидан кетиб, ҳеч нарсани сезмай қолибди. Шунда ҳам жаллод «ҳиҳ-о-ҳиҳ» деб дарраси билан уриб ётган эмиш. Шу пайт хонага Навоий кириб келибди. Уни кўрган Хусайн Бойқаро қувончдан юзига кулги олиб дўсти билан қуюқ сўраша

кетибди. Навоий сўрашиб бўлиб — бўлмаёқ, ерда ётган йигитни уришни тўхтатишни илтимос қилибди. Ҳусайн Бойқаронинг имоси билан жаллод Абдулҳакимни уришни тўхтатибди. Зўрға ўзига келган Абдулҳаким Навоийни кўриб: «Э, амак, буёғи қандай бўлди? Сиз қўшган лаънати сўзларни деб, мен таёқ едим-ку. Бўлди, қолган таёқни энди ўзингиз енг»,— дебди. «Сиз ҳақсиз, иним,— дебди Навоий,— мени кечиринг. Андак ушла-ниб, кечикиб қолдим». Навоий шундай дебди-да, Ҳусайн Бойқарога қараб: «Олампаноҳ, одатда ғазал учун жазоламас эдилар-ку? Сиз бўлсангиз бу бечора йигитни ўлдириб қўяй дебсиз»,— дебди. Ҳусайн Бойқаро: «Қўйинг, сиз аралашманг, дўстим. Мени ҳажв қилиб, ғазал тўқиганнинг жазоси шундай бўлади». «Йўқ, шоҳим,— дебди Навоий,— сиз янглишяпсиз, чунки бу йигитнинг айтган ғазали, биринчидан, сизга дахлдор эмас, иккинчидан, ғазалнинг иккинчи мисрасини мен тўқиганман». «Нечук?»— дебди Ҳусайн Бойқаро. Шоҳим, яхши биладиларки, шеър қанча мисра бўлишидан мустасно, унда ниҳоясига етган фикр бўлмоғи лозим. Мен бу йигитнинг «аро» сўзига «қаро»ни қофиялаштириб, шеърдаги фикрни ниҳоясига етказдим.

Ҳусайн Бойқаро нима жавоб қилишини билмай қолибди. Ҳусайн Бойқарога қараб Навоий: «Шоҳим руҳсат этсалар бир саволим бор, шунини берсам»,— дебди.— «Марҳамат қилинг»,— дебди Ҳусайн Бойқаро. «Ғазал тўқиб, шоҳимизга ўқиган киши икки юз тилла олғусидир», деб бозорма-бозор, кўчама-кўча жар солиб юришнинг боиси нимада?»— дебди Навоий. «Дўстим Алишер, янги битилган яхши ғазални соғиндим. Бунинг устига-устак сиз йўқсиз, сизни соғиндим. Шу боисдан вазирларимга ўқилмаган янги ғазал топинглар деб буюрган эдим. Ғазал тўқиш ёки топиш қўлларидан келмагандан кейин, бу бетавфиқлар кўчама-кўча жар солган бўлсалар керак-да». Навоий дўстига қараб: «Олампаноҳнинг яхши ғазални соғинганлари яхши. Зеро, ғазал

кишига шундай озиқаки, унинг ўрнини ҳеч нарса босолмас. Аммо ғазални келса-келмаса, жойда жар солдириб ейинки от билан қилич ўйнатиб, яратиб бўлмаслиги ҳаммадан кўра ҳам сиздек шоир ва олампаҳоқ султонга аён эди-ку?»..

Навоийнинг сўзларидан гоятда таъсирланган, ва-зирларининг қилмишларидан уялган Хусайн Бойқаро жаллодларга жавоб бериб, хазинадорини чақирибди-да: «Мана бу йигитга икки юз танга бор»,—деб фармон берибди. Абдулҳаким пулни олиб жўнамоқчи бўлиб турган экан. Навоий уни тўхтатибди ва: «Шоҳим,—дебди, бу бегуноҳнинг баданига тушган дарралар учун ҳам икки юз танга бермоғингиз лозим. Адолат шуни тақоза этади». Дўстининг юзидан ўтолмаган подшо Абдулҳакимга яна икки юз танга бердирибди. Абдулҳаким бу пулни ҳам олиб, бу ерга келганим шу бўлсин, деб шошиб жўнаб қолибди. Навоий иккинчи эшикдан чиқиб уни кутиб турган экан. Абдулҳаким саройдан чиққач, «Иним, тўхтанг!»—деб уни тўхтатибди. «Йўқ, раҳмат, бу ердан тезроқ кетганим маъқулга ўхшайди»,—дебди Абдулҳаким.—«Нега бунчалик шошасиз. Ҳали, шоҳдан олган пулни бўлишимиз керак-ку?»,—дебди Навоий. «Нега энди бўлар эканман?» «Шунга келишган эдик-ку?»—дебди Навоий. «Юз даррани мен ейману пулнинг ярмини сиз оласизми?»—дебди Абдулҳаким.—Таёқ еганда қаерда эдингиз, ундоғ экан, сизни ҳам савалашлари керак эди-ку?» «Агар пулни бермасангиз, соқчиларга буюраман, ҳамёнингиздаги барча пулларни олиб, ўзингизни даррага тутадилар-да, сўнг зиндон қиладилар»,—дебди Навоий. «Дарра» сўзидан чўчиб кетган Абдулҳаким: «Ваъдага вафо қилмоқ—марднинг иши»,—дебди-да, юз тангани санаб, уни Навоийга берибоқ жўнаб қолаётган экан, Навоий уни яна тўхтатибди: «Иним, нега бунчалик ҳовлиқмасангиз. Бу ерга-ку жуда шошиб-пишиб келган эдингиз. Кетишга ҳам шунчалик шошаяпсиз»—дебди.

«Бу ерга,— деб жавоб берибди Абдулҳаким,— газал баҳонаси билан марҳамат излаб келган эдим, раҳмат, олдим. Энди уйга тезроқ бориб шоҳимизнинг марҳаматларини даволатмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

Абдулҳаким шундай деб дарра тушавериб титилиб кетган орқасини кўрсатибди. Навоий Абдулҳакимни ўз ҳолига қўймасдан тўхтатибди ва унга қараб шундай дебди:

— Иним, энди ўзингизга келдингиз. Бу ердан олтин олгунча, меҳнат қилиб, юлғунлар орасида чангга ботиб бўлса ҳам ўтин терганингиз маъқул. Негаки, пешона тери билан топилган нон ҳалол бўлади. Терган бир қучоқ ўтинингиз билан бир кимсанинг хонасини иситганингизнинг савобига нима етсин-а. Шунинг биланги, иним, меҳнат билан топган бир бурда ноннинг қадри султонлар саройидан олган олтиндан юз ҳисса аъло-роқдир.

Навоий шундай дебди-да, ёнини кавлаб ҳалиги олган юз танга олтиннинг ёнига яна икки юз танга қўшиб, уч юз танга қилиб Абдулҳакимга узатибди. Абдулҳаким шоирнинг ақлу идроки ва олий ҳимматларидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, унинг ҳақиқа билганича дуолар ўқиб, ўз қишлоғига қайтибди.

ТАНДИР ҚУРОЛМАГАН УИ ҚУРОЛАРМИДИ

Алишер Навоийнинг Мамат ака деган қўшниси бўлар экан. Мамат ака умр бўйи ишлаб, биргина том ёптириб олган экан, холос. Бор бисоти ҳам ана шу бино экан, туну кун тараллабедоддан бўшамас экан. Кунлардан бир кун Мамат ака Навоийнинг ҳузурига келибди-да:

— Ҳазрат, ўзингизга аёнки, мен анча-мунча ёшга бориб қолдим. Бугун бўлмаса эртага омонатни топши-

радиганга ўхшайман. Сизга айтадиган бир илтимосим бор, хўп десангиз, айтай,— дебди Навойга.

— Бажонидил, бажарурмен,— дебди шоир.

— Илтимосим шулки,— сўзини давом этибди Мамат ака,— мен бу дунёдан кўз юмган кунимоқ, боласи тушмагур Худойберди кулбани сотадиган кўринади. Нима бўлса ҳам уни сотишга йўл қўймасангиз. Ахир «Ватан гадоси — кафан гадоси», деб бекор айтишмаган. Мендан кейин Худойбердининг бундай уйни тиклаб олишига ҳеч бир ишонмайман. Кулбасиз кўчаларда қолиб, ҳалок бўлади.

Мамат ака шундай дебди-да, кўзига жиққа ёш олибди.

Навой:

— Айтганингиз бўлади, менга ишонинг,— деб юпатибди. Мамат ака уйига келиб ўғлини ёнига чақирибди-да:

— Болам,— дебди унга қараб,— мабодо куним битиб қазо қилсам, уйни асло сота кўрма, кейин тиклай олмай ҳалок бўласан. Борди-ю, жудаям сотгинг келса, Навой ҳазратларининг олдиларидан бир ўтиб, кейин бу ишга қўл ур. Ишончим комил, ҳазрат сенга тўғри йўлни кўрсатадилар.

Мамат ака оламдан ўтибди. Худойберди уйни сотиш тараддудига тушиб қолибди. Отам, уйни сотадиган бўлсанг, Навойнинг олдидан бир ўт, деган эди, қани борай-чи, ҳазрат қандай йўл кўрсатаркан?,— дебди-да, шоирнинг ҳузурига келибди. Навойга мақсадини айтибди. Шунда Навой:

— Яхши. Аммо, тандирларинг бир оз эскироқ кўринади. Бузиб янгисини қур. Уйнинг нархи икки баробар ортади,— дебди.

Худойберди уйига келиб тандирига қараса, ҳақиқатан ҳам жуда эски, бир томони қулаб тушган эмиш. «Навой тўғри айтди, буни бузиб, яхшисини қурсам, уйнинг нархи икки баробар ошади»,— дебди-да, тан-

дирни бузибди. Қўшни қишлоқда тандирчи бор экан, ўщаникига жўнабди. Тандирфурушдан тандир сотиб олибди-да, орқага қайтибди. Йўлда кетаётиб ниҳоятда чарчабди. «Бир оз нафасимни ростлаб олай»,— деб бир дўнгликка ўлтирмоқчи бўлган экан, тандир ерга қаттиқроқ тегиб, синиб кетибди. Худойберди орқага қайтиб, ҳалиги устандан яна битта тандир сотиб олибди. Уйига етай деганда, уни ҳам синдириб қўйибди. Бир иложини қилиб учинчи тандирни уйига олиб келибди-да, эскисининг ўрнига қура бошлабди. Устига кўп лой бостириб юборган экан, эрталаб ўридан туриб қараса, тандир тушиб ётган эмиш. Худойбердининг жаҳли чиқиб: «Навоий нега мени бунчалик оворагарчиликка солиб қўйди»,— дебди-да, шоирниқига чиқибди.

Навоий супада ўтириб олиб, шеър битиш билан банд экан.

— Ҳазрат,— дебди Худойберди унга қараб,— тандирни қуролмадим. Майли арзонроққа кетса ҳам, уйни тандирсиз сота бераман.

— Ҳовлиқмай сўзимни эшит,— дебди Навоий,— кўрдингми, биргина тандирни эплаб қуролмайсан, аммо уйни сотмоқчи бўласан. «Бели огримаганнинг нон ейишини кўр», деб бекорга айтишмаган. Уйни сотиб қўйиб, янгисини тиклай олмай, кўчаларда қолиб кетишни ўйламадингми? Бор, ишла, уй ҳам ёнда қолади, тирикчилигинг ҳам ўтади. Балким, яхши яшаб кетарсан.

Навоийнинг доно сўзларига тан берган Худойберди уйни сотмабди, ўз хонадониди ишлаб, яхши кун кечира бошлабди.

ОҚИЛОНА ЖАВОБ

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида бош вазирлик қилган кезларида подшо доимо унинг сўзларига қулоқ солиб, шоир билан маслаҳатда иш тутар экан. Қуилардан бир кун эрта тонгда Ҳусайн Бойқаро сарой-

га кириб кетаётиб, Навойга қарабди-да, кўрсаткич бармоғи билан кўрсатибди. Айни шу чоғда Навоий бармоғи билан тилини кўрсатибди. Ҳусайн бош чайқабди, саройга кирмай, қайтиб кетибди. Бу манзарани кузатиб турган Навоийнинг шогирдлари имо-ишораларнинг сабабини сўрашибди. Шунда Навоий:

— Қани, ўзларинг ўйлаб топинглар,— дебди-да, имо-ишоралар сирини айтмабди. Шогирдлар ўйлаб-ўйлаб, ҳеч топишолмабди. Ниҳоят улардан бири шоирни сўзлатиш мақсадида сиёҳдонни ағдариб юборибди. Шунда Навоий:

— Абдуллатиф, бунчалар паришонхотир бўлмасангиз, ахир сиёҳдонни ағдариб юбордингиз-ку,— дебди.

— Кечирасиз, устоз,— унга юзланибди шогирди,— ҳалиги муаммонинг сабабини ўйлаб, хаёлим қочибди.

Шунда Навоий шогирдларига бўлган воқеанинг сирасорини айтиб беришга мажбур бўлибди.

— Ҳусайн Бойқаро мendan: «Бошга балони нима келтиради?»— деб сўрадилар. Мен эса: «Тил»,— деб жавоб бердим.

Шогирдлар Навоийнинг доно, зийрак ва ақллилигига яна бир марта қойил қолишибди.

ЮРТ ҚОРОВУЛИ

Бир замонлар Ҳирот шаҳрида Мирзо Ҳусайн деган киши подшо бўлибди. Ҳусайн Мирзонинг шаҳар четида катта бир боғи бўлиб, унда Сотиболди деган киши қоровуллик қилар экан. Мирзо Ҳусайн кундузи юртни сўраб бўлгач, қеч бўлди деганда, усти-бошини ўзгартириб, ҳеч кимга билдирмай, Сотиболдининг олдига борар экан. Улар икковлашиб улфатчилик қилишар экан.

— Сотиболди, сен боққа қоровулсан,— деркан Мирзо Ҳусайн оқнасага қараб,— мен бўлсам юртга қоровулман. Сен боғни қуриқласанг, мен юртни қуриқлайман. Мана ҳозир иккимиз бир кишимиз. Улфатчи-

лик қилиб, отамлашиб ўтирибмиз. Мен билан бундай улфатчилик қилишингни ҳеч ким билмаслиги керак. Оғзингни бўш қўйиб бирон кимсага айтиб қўйсанг, сени ҳам, айтган кишингни ҳам ўлдиртириб юбораман.

Сотиболди ўла-ўлгунча ҳеч кимга айтмасликка сўз берибди.

Ҳусайн Мирзонинг доно Вазири Алишер Навоий булар ўртасидаги дўстликни билар экан. Лекин ҳеч кимга айтмас экан.

Кунлардан бир куни Қаримбобо деган ўтинчи даладан ўтин териб, сотгани бозорга кетаётган экан, Мирзо Ҳусайннинг одамлари кўриб қолиб, ўғри деб ушлаб олибди-да, оёғини ерга теккизмай саройга олиб борибди. Мирзо Ҳусайн сўрамай-нетмай Қаримбобони ўлимга ҳукм этибди. Шу пайт қаёқдандир Алишер Навоий келиб қолибди. «Бу ўтинчи Қаримбобога ўхшайдику?»—дебди шоир. Бобога яқинроқ бориб қараса, ҳақиқатан ҳам Қаримбобо. Навоий:

— Ҳа, бобо, бу ерда нима қилиб юрибсиз?—деб сўраган экан, бобо:

— Эй, шоир, сабабсиз саройга келармидим. Уғри деб ушлаб келишди. Шаҳоншоҳи бокарам ўлимга ҳукм қилдилар. Улимимни кутиб турибман. Кошки, умримда бирор марта ўғрилик қилган бўлсам ҳам майли эди,—деб кўзига ёш олибди.

«Бобо гуноҳсиз, бечоранинг гуноҳини сўраб олиш керак. Аммо қандай қилиб? Бу ишга мен уннай десам, Ҳусайн Мирзо йўқ дейиши турган гап. Куни кеча икки кишининг гуноҳини тилаб олган эдим,—дебди ўзига ўзи Навоий.—Яхшиси Сотиболдининг олдига бораман. Зора у бирон чора топса». Навоий шундай қарорга келиб, Сотиболдиникига қараб жўнабди. Шоирни кўрган Сотиболди хурсанд бўлиб кетибди:

— Сотиболди ака,—депти Навоий,—сизнинг олдингизга зарур иш билан келдим. Тез бўлинг. Бир гуноҳсиз бечорани ўлимдан сақлаб қолиш керак.

— Қандай қилиб?— дебди ҳайрон бўлиб Сотиболди.
— Ҳайрон бўлмагн. Бу иш сизнинг қўлингиздан келишини билиб, атайин келдим. Гап бундай,— деб сўзини давом эттирибди шоир,— Мирзо Ҳусайннинг олдига Каримбобо деган ўтинчини ўғри деб олиб келишибди. Каримбобо умрида ўғрилиқ нима — билмаган одам.

— Қандай қилиб боғ қоровули Мирзо Ҳусайндек султоннинг олдига бора олади. Сиздай шоирнинг қўлидан келмаган ишни мендек ношуд қоровул бажара олармиди?— дебди Сотиболди.

— Бу иш сизнинг қўлингиздан келади. Менга келсак, куни кеча икки бегуноҳнинг гуноҳини сўраб Мирзодан илтимос қилган эдим. Бугун ҳам илтимос қилсам Султоннинг йўқ дейиши турган гап. Бунинг устига бугун Мирзонинг феъллари андак жойида эмас. Сиздан бу ишни илтимос қилишимнинг боиси бор: ўзларининг Ҳусайн Мирзо билан тунлари улфатчилик қилиб юришларидан бирмунча хабардорман.

Алишер Навоийни алдаб бўлмаслигини билган Сотиболди:

— Оббо шоир-эй! Зийраклигингизга доим қойил қоламан,— дебди, кейин:— Ҳусайн Мирзо билан менинг ўртамдаги хуфиёна улфатчиликдан қачон хабар топгансиз?— деб сўраб қолибди.

— Бунга анча вақт бўлди, — дебди Навоий.

— Ҳеч кимга айтмадингизми?— сўрабди Сотиболди.

— Йўқ,— дебди Навоий.

— Сир сақлашингизга қойил.— Сотиболди шундай дебди-да, бирга бориб подшодан Каримбобонинг ўлимини сўраб олишга рози бўлибди.— Бир шартим бор,— дебди Сотиболди.— Саройга мени ҳам ўғри деб ҳайдаб борасизлар. У ёғини ўзимга қўйиб қўясиз.

Навоий дарров икки сарбозни чақириб келибди-да, Сотиболдини ўғри деб, саройга ҳайдаб борибди. Ҳусайн Мирзо Сотиболдини танимаганга олибди.

Ҳусайн Мирзони кўрган Сотиболди унга қараб шундай дебди:

— Султони бокарам, мен боғ қоровули Сотиболди-ман. Уғри, деб ушлаб бу ерга олиб келишди. Умримда бир марта ўғрилик қилган бўлсам худо урсин. Бундан пича олдин шеригимни ҳам бу ерга олиб келишган. Мени ҳам ўлимга ҳукм қилишингиздан олдин бир илтимосим бор, шунга йўқ демасангиз.

— Айт илтимосингни,— дебди Ҳусайн Мирзо.

— Шу орада ўзини юрт қоровули деб юрган бир ошнамиз бор. Шу ошнам билан учрашиб, бир нафас суҳбатлашишга рухсат берсангиз.

Бу сўзни эшитиб, Ҳусайн Бойқаро нима дейишини билмай, ўйланиб қолибди. «Юрт қоровули менман», деб айтай деса, атрофида бутун вазирлар, уламолар ўлтиришибди. Ўлимга ҳукм қилинган гуноҳкорнинг охириги илтимосини бажармаслик ҳам мумкин эмас. Ҳусайн Мирзо нима қиларини билмай қолибди. Охири:

— Сен-ку, гуноҳкор эмас экансан. Майли, сенинг гуноҳингни кечсам кечай. Сендан олдин бу ерга келтирилган ўғрига нима алоқанг бор?— дебди.

— Юрт қоровули, мен ва ана шу келтирилган бо-бо — учовлан улфатчилик қилар эдик. Қаримбобо овқат пишириш билан банд бўлиб, бизга кўринмас эди. Борди-ю, гапимни ёлгон десангиз, Қаримбобо билан юрт қоровулини чақиртиринг.

Ҳусайн Мирзо нима қиларини билмай ўйланиб қолибди-да: «Бор, икковингнинг ҳам гуноҳингдан ўтдим»,— деб юборибди. Қаримбобо билан Сотиболди қоровул саройдан шошиб-пишиб чиқиб кетишибди. Навоий Сотиболди қоровулнинг донолигига қойил қолибди.

«ХУДО САҚЛАСИН»

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро жуда ҳам биродар эканлар, ораларидан ҳатто қил ўтмас экан. Қунлардан бир кун икковлари овдан қайтаётиб, гап талашиб қолишибди. Жоҳил вазирларнинг игво ҳасадларидан зериккан Навоий, қандай бўлмасин, саройдан кетишнинг иложини тополмай юрар экан.

— Ҳазрат, мен мана шу хушманзара жойда қоламан. Энди билсам, бу тақдири азалда бор бўлиб, менинг шўрпешонамга битилган экан. Бу сафар яратганинг раъйига қарши бормассиз, деб ўйлайман,— дебди Навоий.

Ҳусайн Бойқаро тортишувнинг оқибати шу даражада бўлиб чиқишини ўйламаган экан. Навоийга нима деб жавоб қайтаришни билмай:

— Ихтиёрингиз!— дебди.

Тез вақт ичида саройда Навоийнинг йўқлиги билинбди. Вазирларнинг ўзбошимчаликлари кундан-кунга кучая борибди. Ҳамма соҳада ақл-идрокли бўлган Алишерсиз иш олиб бора олмаслигини англаган Ҳусайн Бойқаро, қандай бўлмасин, дўстини саройга қайтаришга қарор қилибди. Биринчи кун бир вазирини юборибди. Навоий саройга қайтишга рози бўлмабди, иккинчи куни иккита вазир аъламни юборибди. Навоий яна кўнмабди, учинчи кун бутун сарой аҳлини юборибди, шунда ҳам шоир қайтишга унамабди. Ҳусайн Бойқаронинг жудаям боши қотибди, нима қиларини билмай қолибди. Вазир, уламо, ҳукамоларини йиғибди:

— Эртагача Навоийни саройга келтиришнинг йўлини топмасанглар, ҳаммангнинг бошингни танангдан жуда қиламан,— дебди.

Вазирлар орасида Навоийга яқинроқ киши бор экан. Эрталаб Ҳусайн Бойқаро ёнига кириб:

— Ҳазрат олийлари, Алишер Навоийнинг олдига бир аҳмоқ билан лақмани жўнатиш керак. Аҳмоқ билан

лақмани Алишердек ёмон кўрувчи кимса топилмас,— дебди.

Бу гап Хусайн Бойқарога маъқул тушибди, тезликда бир аҳмоқ билан бир лақмани топтириб, уларга сарполар кийгизибди-да, отда Алишер Навоийнинг олдига жўнатибди.

Шоир аҳмоқни ҳам, лақмани ҳам танир, икковини шунчалик ёмон кўрар эканки, ҳатто улар юрган кўчадан юрмас экан.

Навоий икки отликни узоқдан кўрибоқ мақсадни англабди-да, йўлга отлана бошлабди. Шу пайт ҳалиги аҳмоқ билан лақма етиб келиб, шоша-пиша отларидан туша солиб, иккови таъзим-ла Навоийга салом беришибди. Навоий алик олмабди. Шунда лақма ҳеч нарсани билмагандай бўлиб:

— Ниҳоятда соғиниб кетганлигимиздан, дийдорларини кўрмоқ ва нафис суҳбатларидан баҳраманд бўлмоқ мақсадида жаноби олийларининг ҳузурларига ошиқдик. Бас шундай экан, бизни кўрибоқ, ҳазратининг шошилич отланишларининг боиси недур?— дебди. Лақма сўзини тугатганича отига миниб олган Навоий:

— О, худо сақласин. Сизлар билан бир нафас бирга бўлгандан кўра, Қоф тоғини ўғирда туйганим, фалакнинг тўққиз гумбазини мана шу юрагим қони билан суваб чиққаним, қолаберса, юз йил зиндонда ўлтирганим афзалроқ,— дебди-да, отига қамчи босиб, саройга йўл олибди.

ҲОЗИРЖАВОБ ШОИР

Кунлардан бир куни Хусайн Бойқаро аркони давлат, вазиру уломолар, алломалору, фузало шоирлар билан шаҳар айланибди. Бир пайт йўли темирчи-чилангарларнинг устахоналари ёнидан чиқиб қолибди. Хусайн Бойқаро усталар билан салом-алик олиб ўтиб

кетаётган экан, бир темирчининг болга уришидан учқун сачраб султоннинг зарбоф тўни этагига ёпишиб, уни хиёл куйдирибди. Буни кўриб вазиру уламолар: «Ҳозир олий ҳазрат темирчи устанинг бу беодоблиги учун жазолайди»,— деб ўйлашибди.

Темирчини Уста Каримбобо дейишарди. Каримбобо ҳам: «Оббо ёмон бўлди-да... Ё ҳазрати Довуд, сен қўл-ламасанг подшодан жабр кўрадиган бўлдим»,— деб ваҳимага тушди. Шунда Ҳусайн Бойқаро ҳеч нарсага эътибор қилмай, қўлига қалам билан қоғоз олди-да: «Тушди дил доманига бир шарари шўрангез», деб ёзибди сўнг «Давом эттир!»— дегандай ёнидаги шоирга берибди. У шоир жавоб ёза олмай бошқасига узатибди. Хуллас, қоғоз шоирдан-шоирга ўтди-ю аммо, ҳеч ким султон бошлаган мисрани ниҳоясига етказиб, жавоб ёза олмабди. Шунда Ҳусайн Бойқаро: «Сатқайи шоир кетинглар, буни дўстим Алишерга олиб боринглар, қани у қандай жавоб қиларкин? Шарт шуки, мен битган мисра қаерда, қачон ва қандай шароитда, нима муносабат билан айтилганини унга билдирманглар», — дебди.

Шоирлар Навоийнинг ҳузурига бориб, унга Ҳусайн Бойқаро берган қоғозни узатибдилар ва индамай қўл қовуштириб турибдилар. Навоий хатни очиб, ундаги мисрага кўз югуртириб чиқибди-да, дарров қўлига қалам олиб Ҳусайн Бойқаро ёзган мисра тагига қуйидагиларни битибди:

«Ишқ оҳанглари занжири жунун ишлар эди».

Байтларнинг мазмуни шундай экан: Султон Ҳусайннинг:

«Дил этагига куйдирувчи бир учқун тушди» деб ёзганига, Навоий: «Чунки темирчиси ишқ девонларигача занжир ишлар эди»,— деб жавоб берибди.

Ҳусайн Байқаро шеърнинг жавобини ўқиб: «Алишерга офарин!»— деб дўсти Навоийнинг ҳозиржавоб шоирлигига яна бир карра таҳсинлар айтибди.

ҚИЗЛАР ҲАЗИЛИ

Алишер Навоий ўз боғидаги шийпонда газал битишни яхши кўрар экан. Боғ ҳам боғмисан боғ экан-да. Тўтию кумрилар сайраб, булбуллар наво қилиб турар экан. Боғнинг ўртасига қурилган шийпон атрофига экилган гулу райҳонларнинг ҳиди анқиб, киши димоғини чоғ қилар экан. Бу кун ҳам шоир шийпонга жой қилдириб, алла маҳалгача газал битибди. Вақт қоқ тушга келганда, кун бирам исиб кетибдики, шоир лоҳас бўлиб, холдан кетибди. Уйқу босиб шундоққина ўлтирган жойида ухлаб қолибди. Боғ сайлига чиқувчи қизлар Навоийни сўзлатишга муштоқ эканлару шоир ҳеч ён бермай, ўзига йўлатмай юрар экан. Уша куни қизлардан шўхроғи девордан қараб, Навоийнинг шийпонда ухлаб ётганини кўриб қолибди. «Қимсасиз боғда шоир Алишербек ухлаб ётибди», — деган хабар бир зумда қизларга етиб борибди. Қизларнинг ҳаммаси гапни бир ерга қўйиб, Навоийни сўзлатмоқчи бўлишибди. Дарвозани аста очиб, бирин-кетин боққа киришибди-да, Навоий ётган шийпонга келишибди. Улардан бири шоирнинг давотини олиб, яшириб қўйибди. Навоий эса пайқамай қолибди. Булбул навосидан уйғониб кетган шоир газал битмоқчи бўлиб патқаламини қўлига олиб қараса, шундоққина ёнида турган сиёҳдони йўқ эмиш. Навоий у ёнига қараб, бу ёнига қараб сиёҳдонини тополмабди. Нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб, Навоийнинг боши қотиб қолибди.

Шу пайт гуллар орасидан қизларнинг шўх қаҳ-қаҳаси эшитилибди. Навоий гап нимада эканлигини дарров пайқабди-да, кулгу чиққан томонга қараб: «Ҳой, қизлар, ҳазиллашмай сиёҳдонимни жойига қўйинглар», — дебди. Қизлар ўзларини эшитмаганга солиб, жим туришга берибди. Навоий тағин илтимос қилибди. Қизлар ҳеч нима билмагандай гуллар орасидан чиқишиб, шийпон атрофига йиғилишибди.

«Алишербек, бизни йўқлашингизнинг сабабини бил-
сак бўладими?»— деб сўрабди қизлардан бири.

Навоий унга қараб қулимсираб: «Сизлардан андак
бурун ғазал битганимда сиёҳдоним ёнимда эди. Ҳозир
ўз-ўзидан йўқолиб қолибди. Қаерларга кетиб қолгани
ни билолмай ҳайрондаман. Бировларингиз билан кетиб
қолганмикин»,— деб ҳазил қилибди. Қизлар ҳам бўш
келмабди. Улардан бирови: «Кутиб турсангиз, ҳали
замон ўз оёғи билан юриб келиб қолади»,— деса, ик-
кинчиси: «Балким шайтон ёки инс-жинс олиб қочган-
дир»,— дебди. Навоий қайта-қайта сўрабди. Қизлар:
«бизлар кўрмадик»,— деб жавоб беришибди.

Шоир сўраш билан бир иш чиқара олмаслигига
ақли етиб, ялиниб-ёлворишга ўтибди. «Жон қизлар,
жонон қизлар, сиёҳдонимни беринглар, бўлмаса илҳом
париси қочиб кетгусидир»,— деб гапирган экан, қиз-
лардан бири: «Сиёҳдонингизни, балким илҳом париси
топиб берар»,— дебди шўх кулиб. «Йўқ,— жавоб бе-
рибди Навоий.— Бу иш илҳом парисининг қўлидан
келмайди. Сизлардек бу гулшан париларининг қўлидан
келади». Шунда Навоийнинг сўзларидан эриб кетган
қизлардан бири: «Алишербек, борди-ю сиёҳдонингиз-
нинг ўзи бу ерга юриб келгудек бўлса, бизларга қан-
дай мукофот берган бўлур эдингиз?»— деб сўрабди.

Навоий:

— Буюринглар нима бўлса, ҳатто, жонимни ҳам
ҳадя этишга тайёрман,— деб жавоб берибди.

— Алишербек, шу топнинг ўзидаёқ бизга атаб ғазал
тўқисалар, зора йўқотган буюмлари ўз оёғи билан бу
ерга келиб қолса... Шартимиз шулки,— деб давом этиб-
ди қиз,— янги тўқиган ғазалларида йўқотган буюмла-
рини ҳам қистириб ўтадилар.

Навои иш осон кўчганига ҳурсанд бўлиб ро-
зи бўлибди-да, ҳеч ўйлаб ўтирмай ғазал бошлаб-
ди:

Олинг қизлар, беринг қизлар¹,
Ҳама* ешин тезроқ тўксин.
Сўз гавҳарин ипга тизай,
Ошиқ-маъшук ўқиб қолсин.

Қизлар баб-бараварига: «яна, яна!»— деб қичқиришибди. Навоий бўлса ўқишда давом этибди:

Олинг қизлар, беринг қизлар²,
Тездан сўзим олинг сизлар.
Маъшукларин шеърда кўрсин,
Суханимга ишқибозлар.

Қизлар: «Офарин!», «Офарин!»— дейишибди. Навоий қизларнинг қийқириқларидан ҳаяжонланиб, янада завқу-шавқ билан ўқишни давом эттирибди:

Олинг қизлар, беринг қизлар²,
Ҳама созин кўпроқ чалсин.
Сўз инжусин тезроқ терай,
Гулсанамлар ўқиб қолсин.

Олинг қизлар, беринг қизлар,
Навоийнингиз шеърин битсин.
Давотимга қилманг ҳазил,
Ҳама инжу изин тизсин.

Давотимни беринг қизлар,
Маҳтал бўлмай шеърим битай.
Озор берманг, ширин сўзлар,
Сизга борим ҳады этай.

* — Ручка.

^{1,2} — Навоийга нисбат бериб бу шеърлар ва кейингиларини ҳам ҳалқ тўқиган.

Навоийнинг бу ғазалидан эриб кетган қизлар сиёҳдонни беркитиб қўйган жойдан олиб келиб шоирга берибдилар. Шоир қизларнинг ҳазилидан илҳомланиб, янада кўплаб ғазаллар битибди. Шоирнинг бу ғазаллари ҳам бошқа шеърлари каби халқ орасига тез тарқабди.

ОДАМИ ЭРСАНГ...

Шоир Мир Алишер Навоийнинг ёши бир жойга етганда, кўнгли ҳажга боришни истаб қолибди. Юрт султони, дўсти Ҳусайн Бойқаро билан хайрлашиб кетиш мақсадида унинг ҳузурига борибди. Ҳусайн Бойқаро:

— Сиз Ҳажга бориб келган кишилардан кўпроқ савоб ишлар қилган мўътабар зотсиз,— деб Навоийга рухсат бермабди. Султонга нима деб жавоб қайтаришни билмай, Навоийнинг тозаям боши қотибди.

Орадан бир йил ўтибди. Навоий яна ҳажга кетиш ҳаракатига тушибди. Сафари олдидан дўсти Султон Ҳусайн билан кўришиш учун саройга келибди.

— Сиз билан ҳайрлашиш учун келдим,— дебди у, Ҳусайн Бойқаро юртнинг нотинчлиги, улус орасида норозиликлар кучайиб кетганлигини айтиб:

— Сизсиз улусни бошқариш қийин. Аъёнларга ишониб бўлмайди, пайимни қирқиш мақсадида бўлади. Дўст деб билсангиз, мени ёлғиз ташлаб ҳеч қаёққа кетмангиз,— деб илтижо қилибди. Навоий нима дейишни билмабди. Ҳажга жўнаб кетаверай деса юртнинг султони, ёшликдан бирга ўйнаб-ўсган дўсти, борманг, деб қаршисида туриб ялиниб-ёлворибди. Дўстининг илтимосини қабул қилибди. Шоир бу гал ҳам сафардан қолибди. Лекин: «Келаси йил Наврўзи оламда албатта сафарга отланаман,— деб кўнглига тугиб қўйибди. Бу орада қиш чиқиб, баҳор сепини ёйиб кириб келибди. Ҳамма ёқни Наврўзи олам эгаллабди. Навоий, «Султон

жавоб берса ҳам, бермаса ҳам албатта жўнаб кетаман»,— дебди ўзига ўзи. Подшо хафа бўлиб қолмасин, деб унинг ёнига борибди.

— Жўнашингиз аниқми?— деб сўраб қолибди Хусайн Бойқаро.

— Ҳа, бу гал сафардан мени ҳеч ким қайтара олмайди. Ҳатто сиздек азиз дўстиму, юрт султони ҳам,— деб жавоб берибди Навоий.

— Ундай бўлса мен рози. Майли, дўстим, ҳажга борсангиз бора қолинг. Менинг учун ҳам зиёрат қилинг. Зиёратингиз қабул бўлсин,— деб юзига фотиҳа тортибди, кейин:— кетишингизни ҳеч ким билмасин. Тунда яширинча йўлга отланинг,— дебди.

Навоий дўсти билан хайрлашиб, уйига қараб жўнабди. Кўчасининг бошига етай деганда унга бир йигит ҳамроҳ бўлибди. Бу йигит, шоирларнинг шоири Навоийнинг ўзига ўхшаган камбағал етим-есирларга ёрдам қўлини чўзажаклигини кўп эшитган экан-ку, аммо ўзини кўрмаган экан. У шоирга салом бергач:

— Сиз ҳам ўша ёққами?— деб сўрабди.

— Уша ёғингиз қаёқ?— дебди Навоий.

— Қаёқ бўларди, Навоий деган шоирниқига-да,— дебди йигит. Йигит гапидан тўхтамабди:

— Мен қишлоқда тураман. Утин териб сотиб кун кўраман. Эшитишимча, Навоий деган киши мащҳур шоир, подшоликнинг каттаси бўлса ҳам биздақа ғариб-бечораларга нафи кўп тегиб турар экан. Шу кишидан паноҳ излаб бу ерларга келдим. Энди билсам бу ерга келиб хато қилибман.

— Нега?— деб сўрабди Навоий.

— Э, сиз сўраманг, мен айтмай. Ҳали эшитмадингизми? Шоиримизнинг ҳажга боргулари келиб қолибди. Билмадим, тушларидан қўрқибдиларми?!..

Навоий йигит билан гаплашиб уйига етиб қолганини пайқамай қолибди. Не кўз билан кўрсинки, ҳовлиси одамга тўлиб кетибди. Бу ерда шоирлару ҳофизлар,

машшоқлару хаттотлар, китоббитарлару тоштарашлар, наққошлару мунаққидлар сингари дўстларидан ташқари нонвою ошпазлар, боғбону темирчилар, аравакашларлару ҳаммоллар, хуллас, шоирни билган, таниган кимки бор — ҳозир у нозир эмиш.

— Ана, ҳазратнинг ўзлари келиб қолдилар!— деб ҳамма унга йўл берибди. Ҳалиги йигит йўлдаги ҳамроҳи Навоий эканлигини билиб, ҳайратдан ёқасини ушлаб қолибди.

Навоий ҳовлисига тўпланган кишиларни кўриб ҳайрон бўлибди.

— Тинчликми ўзи?— деб сўрабди шогирдидан.

— Тинчликка-ку, тинчлик,— деб жавоб берибди у.

— Бўлмаса бунчалик кўп кишиларнинг шоир кулбасига ташриф буюриши ва алар юзига ташвиш аломати соя солишининг бониси не?— деб сўрабди Навоий.

— Буни аларнинг ўзидан сўрангиз,— деб жавоб берибди шогирди.

Бу савол-жавобдан воқиф бўлиб турганлардан бири:

— Бизни ташлаб сафар ихтиёр қилганингиз ҳақидаги миш-мишлар тўғрими, ҳазратим?— деб сўраб қолибди.

Шоир унга нима деб жавоб қайтаришни билмабди. Ҳа, сафарга отланганман,— деяй деса, турган ҳалойиқдан ҳижолат бўлибди, йўқ деса ёлгон сўзлашдан қўрқибди. Уйига келганларга қараб, бошини эгиб жим тураверибди. Шунда шогирдларидан бири:

— Халойиқ, эшитмаганинг бўлса эшит, ҳазратим эртага тонг саҳарда дўст-ошноларига ҳам билдирмай сафарга жўнаб кетадилар,— дебди.

Ҳамма томондан шов-шув кўтарилибди.

— Ҳазратни бу йўлдан қайтармоқ лозим. Навоий-сиз ҳолимиз не кечади?— деб бири айтса, иккинчиси:

— Нима бўларди, юрт тинчлиги бузилиб, яна ноҳақ қон тўкишлар бошланади,— дебди. Гапга шоирнинг кекса дўсти меъмор Биноий аралашибди:

— Ҳазрат, сафар ихтиёрини тарк этинг. Сизсиз ҳолимиз забун бўлади: ариқлар қазилуви, бинолар қурилуви тўхтаб қолади. Эл боши галаён, тўс-тўпалондан чиқмайди...

Унинг гапини бошқаси илиб кетибди:

— Улус масжид деса масжид солдирдингиз, мадраса деса мадраса қурдирдингиз. Сиз бино қилдирган бу ҳаммомлар, кўприклар, ариқлар, ҳовузлар, боғу-роғлар, кутубхоналар савобнинг ўрнини босолмайдами?— дебди кекса Темирчи. Яна бири:

— Сиз етимларга — ота, уйсизларга — уй, сувсизларга сув бўлдингиз, сизнинг раҳм-шафқат, мурувватингиздан одамларгина эмас, жониворлар, ҳатто ҳашаротлар ҳам баҳрамандирлар. Шунинг ўзи савоб,— деган экан, чор тарафдан:

— Тўғри айтдингиз, отахон!— деган сўзлар ёғилибди.

Одами эрсанг демегил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами, —

Дехқон бобо ҳақ гапни айтдилар. Ахир ўзингиз: демаганмидингиз. Ҳа, сиз ўзингизча сафар ихтиёр қилган бўлсангиз, улус буни кечиктириш, ё қолдиришиңизни ўтинади.

Навоий ўйлаб-ўйлаб ҳажга бориш ниятини кечиктирибди. Одамлар буни эшитиб шод-у ҳуррам бўлиб, уй-ўйларига тарқашибди. Ҳалиги қишлоқдан келган йигитни Навоий ўзига фарзанд қилиб олибди.

НОЎРИН ГУМОН

Ҳазрати Навоий ўз даврларида шоирларнинг шоири бўлишлари билан бирга, султон Ҳусайн Бойқаронинг саройида бош муниш ҳам эканлар. Ҳусайн Бойқаронима қилмоқчи бўлса Навоийдан сўраб, у билан бамас-

лаҳат амалга оширар экан. Навоийнинг айтгани-айтган, дегани деган экан. Навоийнинг ўзиям кўп ақлли, доно, фуқаропарвар шoir экан-да. Шунинг учун ҳам эл-юрг тинч ва омонда экан. Аммо ҳамма яхши одамларнинг душмани бўлганидек, Навоийни ҳам кўролмаган, унинг обрўсига путур етказишга ҳаракат қилувчи кишилар йўқ эмас экан. Бундай қора кўнгил одамлар Навоийга туҳматлар қилишар экану аммо ҳар гал ўзлари шармандаю шармисор бўлиб чиқишар, шоир эса янада обрў топаверар экан. Кунлардан бир куни Навоийни кўролмай ёмонлик ўйлаб юрган кўнгил қора сдамлардан бири шоирга яна туҳмат қилмоқчи бўлибди.

— Навоийнинг уйланмай бундай сўққа бош бўлиб юришида бир сир бор,— дебди ўзига-ўзи.— Ўзи ёш, куч-қувватга тўлган бўлсаю, нега уйланмайди. Бунда бир гап бор. Пойлаб юриб бу сирни билиб оламан. Агар гумонларим тўғри чиқиб қолса, унда подшо Навоийнинг жазосини беради.

У шундай дебди-да, Навоийни пойлашга тушибди. Бир куни шоир яшайдиган кўчадан ўтиб кетаётиб унинг нигоҳи Навоийнинг қия очик эшигига тушибди.

— Омадим келди,— дебди эшик олдига бориб. Ичкарига мўралабди. Нимасини айтасиз. Уйнинг ўртасида Навоийнинг ўнг елкасига бир гўзал йигит, чап елкасига соҳибжамол бир қиз бошини қўйиб нималарнидир шивирлаб турганмиш. Ҳалиги кўнгил қора одам Ҳусайн Бойқаро саройига қараб чопибди. Подшога рўбарў бўлгач, ҳовлиқиб:

— Уша мақталган шоир Навоийни ҳеч бир кўрилмаган жиноят устида қўлга туширдим. Олампаноҳ, буюрсинлар, бу ярамас, бетавфиқ шоирни ҳайдаб келиб, жазосини беришсин,— дебди. Ҳусайн Бойқаро бу гапга ишонмасдан:

— Дўстим Алишер қандай гуноҳга қўл урибдики, мен унинг жазосини берай,— дебди.

— Олампаноҳ,— деб давом этибди ичи қора одам,— тўғри, олижаноб шоир деб мақтаб юрилган Навоийнинг ўз уйида бир йигит ва бир қиз билан айшу ишрат сўриб ўлтирганини ўз кўзим билан кўрдим, сўзларини шу қулоқларим билан эшитдим. Ҳуснда тенги йўқ соҳиб-жамол бир қиз бошини Навоийнинг ўнг елкасига, чиройлиликда ундан қолишмайдиган бир йигит эса унинг чап елкасига бошларини қўйиб, алланималар деяётган эканлар.

Бу гапни эшитиб, Ҳусайн Бойқаронинг тозаям аччиғи чиқибди. У: «Нима бўлса ҳам аввал буни аниқлаш керак»,— деб Навоийнинг уйи олдига пойлоқчи қўйибди.

Кун ботиб, кеч киргач, Навоий хонасидаги шам ёниб, ҳовлига ёруғлик тушибди. Айғоқчи қулоқ солса, уйдан бир-бирига аҳду паймон қилиб, ваъдалар бераётган қандайдир қиз билан йигитнинг ширали овози эшитилибди. Пойлоқчи ҳам подшонинг ҳузурига ошиқибди. Ҳусайн Бойқаро аъёнларини олиб Навоийникига етиб келибди, эшикни тақиллатибди. Очилмабди. Эшикнинг тирқишидан қараб турган подшо шоирнинг уйида ёнаётган шамнинг ўчиб, бироздақ сўнг яна ёнганини кўрибди. Ҳусайн Бойқарода ҳалиги кишининг сўзига ҳеч бир шубҳа қолмабди. Навоийни бузукликда айблаб жазосини беришга қарор қилибди. Эшикни қаттиқроқ тақиллатишибди. Бироз вақт ўтгач ичкаридан ўйга толган, паришон ҳолда Навоий чиқиб келибди-да, Ҳусайн Бойқарони кўриб хурсанд бўлиб кетибди.

— О, дўстим, марҳамат, Қадамларига ҳасонот,— деб қувонч билан ичкарига бошлабди.

Ҳусайн Бойқаро ҳеч нима билмагандай Навоийнинг саломига қуюқ алик олибди, ҳол-аҳвол сўраб, ичкарига кирибди. Хонанинг уёқ-буёғини қараб ҳеч кимни кўрмабди. Ҳайрон бўлганидан тилига алиф-лом ҳам келмабди.

Ҳусайн Бойқаро:

— Дўстим, Алишер, бизни бу ерга сизнинг баъзи бир бемаъни ҳатти-ҳаракатларингиз келишга мажбур қилди. Бизнинг саволларимизга очиқ-ойдин жавоб қилурсиз, деган умиддаман,— дебди.

Подшонинг захар тўла сўздан шоирнинг боши қо-тиб, ҳангу-манг бўлиб қолибди.

— Очиқроқ сўзлангиз. Мен қандай сизни ранжитадиган бемаъничиликка йўл қўйибман. Улимдан хабарим бор, аммо сиздай дўстимни хафа қилганимдан хабарим йўқдир,— дебди.

— Ҳозиргина елкангизга бошини қўйиб, ошиқ-маъшуқликдан лоф ураётган қиз билан йигитни қаерга яширдингиз? Шу ошиқ-маъшуқларни бизга топширингиз. Шарми ҳаёсизликлари учун уларнинг жазоларини бермоқ лозим. Токи бундан буён сиз билан бу ерда ай-шу ишрат қилмасинлар.

Бу сўзни эшитган Навоий хо-холаб кулиб юборибди. Бундан подшонинг баттар жаҳли чиқибди. Навоий кулгидан зўр-базўр тўхтаб:

— Шоҳим, барча шубҳа-гуноҳларингиз ноўриндир. Илҳомим келиб, ғазал битмак ёхуд йирикроқ асар ёзмоққа киришсам ўз-ўзим билан гаплашишим, қадрдон — ёр-биродарларим билан суҳбат қурмоғим, ёшлиқдан одат тусига кириб қолганлиги, ҳаммадан кўра тақсиримга тушунарлироқ эди-ку. Сўзларим ёлғон бўлиб қолмасин, дея шундай йўл тутурман.

Шаҳаншоҳим хабардорлар-ку, шу кунларда «Ҳамса»нинг қолган дostonларини битмакдаман. Бул кеча ҳам эрталабгача Фарҳод билан Ширинни ҳузуримга чақириб, улар ила суҳбат қурдим. Фарҳод икковлон Ширин боғида ширин суҳбат қуриб, ошиқлик дардида ёндилар, куйдилар. Кейин ажралдилар. Мен уларнинг бир-бирларига қарата айтган сўзларини қоғозга туширдим, холос. Агар яна шубҳага ўрин қолган бўлса, маня, эшитинг, дебди-да, шоир янгигина ёзган мисраларини ўқий кетибди:

Олиб Фарҳод чунким очти нома,
Тани заъф бошлагач улзори маҳзун
Бу эрди нома алфозига мазмун...
Муҳаббат селига берган бедод
Чиқарда демайин вайрону обод.
Агар булбул фиғон қилмоғи ондин,
Булбул гул жайби чоки доғи ондин...
Не бўлғай эрди чарҳи зулм пеша
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша.
Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Сукунат вақти қўлдош ўлсам эрди
Қуёш янглиғ булбул кундуз қарининг,
Булбул тун соя янглиғ ҳамнишининг
Тикан кирса кафтинга қийносидин,
Чиқарсам эрди киприк игнасидин.
Кўруб хору хас ўрнунгда, ниҳоний
Сочим бирла супурсам эрди они...
Тилар бўлсанг юзунг кўрмакка кўзгу,
Юзум юзунгга тутсам эрди ўтру.
Сув истаб тушса ўтлуғ кўнглунга жўш
Лабимдан тутсам эрди чашмаи нўш...
Фироқинг тигидан юз пора жоним,
Не жоним, балки жисми нотовоним¹.

Навоий сўзларидан мустар бўлган Хусайн Бойқаро кечирим сўраб, тезроқ тухматчининг жазосини бериш учун саройга қайтибди. Навоий бўлса Фарҳод билан Шириннинг суҳбатини давом эттириш учун шамни ёқибди-да, қўлига қаламини олибди...

ОНА СУТИ

Алишер Навоий кунлардан бир куни қўшни мамлакатлардан бирига саёҳатга чиқибди. Шаҳар кўчасидан ўтиб кетаётиб, кўзи бир аёлга тушиб қолибди. Аёл эшик олдидаги супада йиғлаб ўлтирган эмиш. Навоий ундан:

¹ Бу маснавий А. Навоий қаламига мансуб.

— Ҳой, синглим, нега бунчалик изтироб ўтида қовурилмасиз?— деб сўрабди. Аёл жавоб бермабди. Навоий яна савол қилибди. Шунда ҳалиги аёл:

— Э йўловчи, нимасини айтасиз. Яхшиси сиз сўраманг, мен айтмай,— дебди-да, йиғлашда давом этаверибди. Навоий:

— Йигингизнинг бойисини айтинг, балким ёрдамим тегиб қолар,— дебди.

— Қўймадингиз-қўймадингиз-да,— дебди аёл.— Ҳа, майли, айтсам айта қолай. Подшоҳи олампаҳоҳимизнинг бир одатлари бор, ўзлари дунёга келган кунлари туғилган бола ўн бешга кирди дегунча уни ўлдиртириб юборадилар. Шу одатлари туфайли не-не болалар бевақт ҳалок бўлди. Мен ҳам бундан бир кам ўн беш йил бурун бир ўғил кўрган эдим, уни подшоҳликка билдирмасликка қанча уринмай, айғоқчилар пайқаб қолиб, подшоҳга хабар қилишган экан. Қуни кеча келиб: «Эртага ўғлинг ўн бешга тўлади, подшоҳликка олиб кетамиз»,— дейишди. Яккаю ягона нури-дийдамнинг қуни битди, подшоликдан тирик қайтишига ҳечам ақлим етмайди. Қанотидан қайрилган лочин учодмас, деганларидек, боламдан айрилиб қолган куним менинг ҳам ўлганим. Мен йиғламай, ким йиғласин.

Аёлнинг гапи Навоийга қаттиқ таъсир қилибди. Шоир болани қутқозишга, подшонинг бу ярамас феълига хотима беришга аҳд қилибди.

— Хафа бўлманг, синглим,— дебди у аёлга қараб,— бир иложини топармиз. Ҳозир ўғлингиз қаерда?

— Уйда ётибди,— жавоб берибди аёл. Навоий:

— Мени унинг олдига олиб кириг,— дебди. Аёл Навоийни эргаштириб уйга кирибди. Буларни кўриб бола ўрнидан турибди-да, келиб Навоийга салом берибди. Навоий алик олгач, болани бир чеккага имлабди. Қулоғига шивирлаб шундай дебди:

— Онангга айт. Ўз сутидан ҳамир қориб, сенга икки дона кулча ёпиб берсин.

Бола ҳайрон бўлибди. Нима дейишини билмай қолибди. Буни кўрган Навоий:

— Бор, айтганимни қил, гапимнинг маъносини кейин англайсан,— деб шошилтирибди болани. Кейин: «Мен кечроқ қайтаман»,— дебди-да, кўчага чиқиб кетибди. Бола Навоий айтган гапларни онасига етказибди. Онаси, бу гапда бир ҳикмат бордир, деб ўз сутига ҳамир қорибди, ундан иккита кулча тайёрлабди. Кулчаларни энди ёпиб бўлган экан, уйга Навоий кириб келибди. Аёлнинг қўлидан кулчаларни олиб, болага қараб шундай дебди:

— Бу кулчаларни қўйнингга солгин-да, қўрқмай подшо саройига бор. Подшо сени ўлимга ҳукм қилади. Сен қўрқма. Одат бўйича жаллодлар ҳукмни адо этиш олдидан подшо сендан: «Ўлимнинг олдида охирги илтимосингни айт, бажараман», деб сўрайди. Шунда сен: «Султоним, шу кулчани есалар», дейсан-да, кулчадан бирини унга узатасан. Подшо олмайди. Қаҳр-ғазабга келиб: «Мени ўлдирмоқчи бўлиб, кулчага заҳар қўшган бўлсанг-чи»,— дейди. Шунда ҳам сен ҳеч чўчима, қўрқмасдан: «Кулчага заҳар қўшилганми-йўқлигини кўринг»,— дейсан-да, кулчани қоқ иккига ушатиб, ярмини ейсан. Кейин подшо ҳам ноилож қолган яримтасини ейди.

Эртаси тонг отибди. Азон саҳарлаб подшо айғоқчилари келиб, онасининг доду фарёдига қулоқ солмай, болани олдиларига солиб саройга олиб кетишибди. Болани кўрган подшо:

— Мен дунёга келган куни туғилган экансан, ҳозир ўлишинг шарт. Аммо, ўлимнинг олдидан охирги тилагингни бажаришга ваъда бераман. Айт, истагингни,— дебди.

— Марҳаматингиз учун раҳмат, султону бокарам,— дебди бола. Охирги илтимосимни бажарадиган бўлсангиз, майли, айтай.— Бола шундай деб қўйнидаги кулчаларнинг бирини олиб иккига бўлибди, бир бўлагини подшога узатибди-да: «Шу кулчани есангиз»,— дебди.

Подшо ғазабга келиб: «Нима? Улимнинг олдидан аввал мени ўлдирмоқчимисан. Бу кулчага заҳар солинган бўлса-чи»,— дебди-да, жаллодни чақирибди. Шунда бола кўрқмасдан, дангал туриб:

— Кулчани иккига бўлиб, ярмини сизга бердим. Унга заҳар қўшилган, деб гумон қилдингиз. Майли, аввал мен ейман, заҳар қўшилган бўлса, мен ўлақолай.— Бола шундай дебди-да, кулчанинг ярмини ебди. Кулчага заҳар қўшилмаганини кўрган подшонинг ўз ваъдасини бажаришдан бошқа иложи қолмабди. Кулчанинг қолган ярмини ебди. Бунни қаранг-а, бирдан подшода болага меҳр уйғониб, ўз туғишган укасидай яхши кўриб қолибди. Уни шунча ўлдирай дермишу аммо ўлдиргиси келмасмиш. Ўйлаб-ўйлаб охири: «Кел,— дебди подшо ўзига ўзи,— вазир қилиб олсам, подшоликни талашмас».— Подшо шундай дебди-да, болани ўлдириш фикридан қайтиб, ўзига ўнг қўл вазир қилиб олибди. Шу кундан бошлаб, ўзи туғилган кун дунёга келган болаларни ўлдиртириш одатини ҳам ташлабди. Бутун халқ подшо одатини тарк этишга мажбур қилган киши— доно Навоидан бир умрга миннатдор бўлибди.

НАВОИЙ БИЛАН ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Бир кун Ҳусайн Бойқарога чақимчи вазирлар келиб: — Тақсир, Сиз Навоийни бир сўзли, тўғри одам деб, ўзингизга яқин тутиб юрасиз. Ваҳоланки, Навоийнинг бузуқ одамлигини билмайсиз. Нимага десангиз, у ҳужрасининг орқасида бир тўда аёлларнинг яшашига йўл қўйган. Буниси озлик қилгандай ўша бузуқ қизу-жувонлар турган ҳовлига ҳужрасидан дарча очиб, ҳар кун базму айш қилиб юрипти. Агар, ишонмасангиз ўзингиз текшириб кўринг,— дейишибди. Навоийнинг ҳужраси Қўшк дарвозасининг тагида экан. Кечаси алламаҳалда Ҳусайн Бойқаро Навоийни синаб кўрмоқ учун

носпон кийимини кийиб, Навоий турган ҳужрага яширинча бориб, ҳужра эшигининг тирқишидан секин қарабди. Қараса Навоий ҳужрасининг нариги тарафида чинданки, дарича бор эмиш. Даричадан бир манзара кўриниб, ул манзарада бир сулув париваш ўлтирган эмиш. Буёғда Навоий китоб ёзаётган эмиш. Бир палла Алишер Навоий хатдан бошини кўтариб, ўша париваш кўриниб турган дарчага қараб, тикилиб туриб, қўлини узатиб, хаёл суриб шу сўзни айтар эмиш:

Мен Ҳери шаҳрида кўрдим бир жонон манзара,
Манзара¹ ичра ўлтурибдур ҳур янглик бир пари.
Тундиму эндим ёнига, бўйнига солдим қўлим,
Ишва нозу карашма бирла айтар:— кет нари.

Париваш Навоийга қараб айтар эмиш:

Дастори чокли бўлганлар етолмайлар менга,
Сен кими жононидирсан ёки занги коргари.

Шунда Алишер Навоий бир тугунчак пулни ул паривашга кўрсатиб шундай дер эмиш:

Минг туманга арзиюрму бир кишининг қиммати.

Навоийга ул париваш жавоб бериб айтар эмиш:

Сенда зар бўлса олиб кетгил йигит сан ёқари.

Алишер Навоий айтар эмиш:

Ким Ҳери шаҳрига борса улдирам сиз бормасун,
Бедирамга бермасалар йўл ҳерининг тублари
Эй, Навоий, сан ғанимат бил Хуросон хублари
Қадри зар заргар билур қадри жавҳар жавҳари.

Бу ҳангомаларни эшитиб Ҳусайн Бойқаро ётоқ жойига қайтиб кетипти. Эртаси куни Ҳусайн Бойқаро тахтига ўтириб, ясавулларига Навоийни келтиришни

¹ Навоий тилидан халқ тўқиган.

буюрипти. Ясовуллар ҳадемай Навоийни Ҳусайн Бойқаронинг олдига олиб келиптилар. Шунда Ҳусайн Бойқаро Навоийга қараб:

— Сиз авваллари ҳаммамизга оталарча насихат қилиб юрар эдингиз. Энди бўлса ўзингиз қўлга тушдингиз. Нимага деганда мен шу кеча сизни бир номахрам билан ҳазилу мутоиба билан сўзлашиб турганингизни кўрдим,— дебди. Шунда Навоий:

— Мен бу вақтларда шоҳи Баҳром билан Дилоромни ёзиб юрибман.

Дилоромни кўрмасдан мақтаб қоғозга кўчирсам ғалати бўлмасин деб, руҳини кўшки билан деворга келтириб қўяман. Сизнинг кўзингизга кўринган — ўша Дилором билан менинг китобий муомалам,— деб жавоб берибди.

Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга офаринлар айтиб, гуноҳқор қиламан деганига уялиб қолибди.

АЛИШЕР БИЛАН БУЛБУЛ

Илгари замонда Фиёсиддин кичкина деган одамнинг Алишер исмли ўғли бўлган экан. Бола ёшлигидан удабурро, зийрак бўлиб ўсибди. У тўққиз ёшга тўлганда шеърлар ёза бошлабди. Одамлар у ёзган шеърларни қулоқ бериб тинглайдиган бўлишибди. Лекин бола ёзган шеърларининг тагига ўз номини нима деб қўйишини билмасмиш.

Алишер бир куни янги шеърни ёзиб тугатибди-да, уни боққа чиқиб баланд овоз билан ўқий бошлабди. Шу пайт боғдаги теракка чирмашган қирқ оғайнининг шохда ўтирган булбул Алишернинг ёқимли овозини эшитиб қолибди. Ёш куйчининг гоҳ қўнғироқдай жарангдор, гоҳ тонг шамолидай майин овози булбулни ўзига мафтун этибди. Қушча дарҳол унинг елкасига қўнибди-да:

— Эй, хушовоз шоир, сен ўқиган шеърлар булбул-

ларнинг эрта тонгдаги навосидан ҳам ёқимли экан. Номингни билсам бўладими?— дебди.

— Мен Алишерман!— жавоб берибди бола.

— Билдим, билдим, янги чиққан шоир экансан-да. Энди сен ўзингга чиройли бир ном танлаб, шеърларингнинг охирига ўша номингни қўшиб кетгин.

Алишерга булбулнинг бояги «наво» деган сўзи ёқиб қолибди. Шундан кейин ёзган ғазалларининг тагига «Навой» деб ёзиб қўядиган бўлибди.

НАВОЙИ БИЛАН БИНОЙИ

Хиротда Навой билан бирга Мавлоно Биноий деган шоир ҳам яшарди. Кунлардан бир кун Биноий Навойнинг боғига келибди. Қараса Навой бир қанча шоирлару машшоқлар, созандалару хонандалар билан ширин суҳбатлар қуриб ўлтирган эмиш. Биноийнинг ғайирлиги тутибди. Шу пайт олдига вовуллаганича келган итга қараб овозининг борича.

— Ҳо, жанобларининг итлари ҳам нав¹ қиладику, биз бундан беҳабар қолибмиз-да,— дебди. Шу билан Навойни бошлаб «чақиб» олмоқчи бўлибди. Биноийнинг ниятини дарров англаган Навой унга шундай жавоб қилибди:

— Ҳа энди анча-мунча боқиб парвариш қилган эдик, мавлононинг ўзлари кўриб турганларидек бинойидек бўлди-қолди.

Шоирнинг суҳбатдошлари мазза қилиб кулишибди.

НУҚТАНИНГ ҚУДРАТИ

Мир Алишер Навой ўз ғазалларини замонасининг энг зўр билимдон ҳаттотларига кўчиртирарди. Нима бўлди-ю, ўз хаттотининг тоби қочиб қолди. Бундан ха-

¹ Н а в — оҳанг қилади, демоқчи (ред.).

бардор бўлган, ўзини машҳур хаттотлардан деб юрган бир олифта киши: «рози бўлса, Навоийнинг хизматини жоним билан бажарардим»,— деди.

Шоир унинг бу гапини эшитиб, шеърларини кўчиртиришга берди. Бир пайт катта мушоирада Алишер Навоийнинг қулоғига: «Малиқул шуоронинг ўзлари нуқсон-қусурга йўл қўйибдиларми, бошқалардан нима-ни ҳам кутиш мумкин»,— деган гап қулоғига чалинибди.

Гап нимадалигини дарров фаҳмлаган шоир боягина кўчиртирган ғазалларини олиб ўқибди, қараса ўзи айтган гап эмас эмиш. Мақтанчоқ хаттот тушмагур «кўз» сўзидаги бир нуқтани тушириб қолдирганидан, бу сўз «кўр» бўлиб қолган ва шеър маъноси ўзгариб, аксинча чиқиб қолган экан.

Навоий аҳли фозилларга қараб:

— Кўзимни кўр қилганлар кўр бўлсин,— дебди-да, хаттотга жавоб бериб юборибди.

ҒАЗАЛ ТИЛИ БИЛАН

Навоий билан Биноий аслида қалин дўст эдилару, аммо орага тушган гап ташувчи ҳасадгўйлар туфайли бир-бирлари билан ади-бади айтишиб қолишарди. Нима бўлди-ю, Биноий бошқа подшо хизматига ўтиб, ўзга юртга кўчиб кетди. Навоий эса ёшлигидан дўсти бўлган Хусайн Бойқаро ёнида қолди. Орадан йиллар ўтди. Навоийнинг гоҳ Навоий, гоҳ Фоний деб ёзган ғазаллари Биноийга етиб борарди. Биноийнинг ўзига бир оз бино қўйиб ёзган ғазаллари ҳам Навоийга етиб келарди. Ҳар икковлари бир-бирларини соғинишиб, кўришгилари келганми, ё яна сўз ўйини, лутф қилишибми, бир-бирларига хат ёзиша бошлашди. Биноий узундан-узун бир ғазал битиб, охирига:

Биноийдек ғазал юборди машҳур Биноий,
Ўқиб жавоб ёзсин деб Навоийми ё Фоний.

дея нуқта қўйди. Навоий ғазални ўқиб, Биноийнинг ни-
ма демоқчилигини дарров англади, ўзи ҳам ўтириб ба-
диҳағўйлик билан катта бир ғазал ёзди ва уни шундай
тугатди:

Биной ғазалига жавоб битиб Навоий,
Деди: ўзингга қўйма бино, бу дунё — Фоний!

Айтишларича ҳар икки шоир кейинча ҳам бир-бир-
лари билан ғазал тили орқали гаплашиб туришган
экан.

ГАП НАВОСИДА

Навоий билан Биноий яна бир кун кўчада кетиша-
ётган экан, бир боғдан ғазал эшитилиб қолибди. Ғазал
Бинойники экан. Биноий ғазал ўзига қарашли экан-
лигини билдирмоқчи бўлиб Навоийга:

— Боққа кирайлик, жуда яхши ғазал ўқишяпти,—
дебди.

Навоий боққа кириб, ғазал тингласак — тинглаб-
миз-да, деб рози бўлибди. Икковлашиб боққа киришиб-
ди. Ғазалхон ғазални ўқиб бўлгач, Биноий мақтаниб:

— Ҳой, иним,— шеърни бинойидек битибсан, ўқи-
шинг ҳам бинойидек, раҳмат, офаринлар бўлсин сен-
га!— дебди.

Бу сўзни эшитган Навоий:

— Аммо лекин, бу дўстимиз шеърнинг навосини
жойига қўёлмабди, озгина фаҳму-фаросатни ишга со-
либ, пешона тери тўккапларида ғазалнинг навоси жо-
йига келармиди...— деб жавоб берибди.

Бу лутфдан Биноий хижолат чекиб, ерга қараб қо-
либди...

ШОИР ЖИЛОВДОРИ

Ҳазрат Навоий «Хамса» деган китобини ёзиб туга-
тиб, дўсти султон Ҳусайннинг олдига борибди. Қўлида-
ги тугунни очмасдан унга берибди. Ҳусайн Бойқаро:

— Бу нима,— деб сўраган экан, Навоий:

— Очинг, кейин нималигини биласиз,— деб жавоб
берибди. Ҳусайн Бойқаро тугунни очибди. Қараса ки-
тоб эмиш. Шунда Навоий:

— «Хамса»нинг сўнги саҳифасига ҳозиргина нуқта
қўйдим-да, энг аввал қадрдон дўстим кўрсинлар деб
султонларнинг султони сизга олиб келишга журъат эт-
дим,— дебди. Қўлидаги китоб билан Навоийнинг сўз-
ларидан ҳайратга тушган Ҳусайн Бойқаро Ҳиротдаги
ҳукамою уламо, шоиру фузало, созандаю хонандалар-
ни, дунёда тенги йўқ бор — «Боғи Ҳусайний»га йиғишни
амр этибди. Подшонинг амри вожиб дейдилар. Ҳусайн
Бойқаронинг юлдузни кўзлар зўр араби оти бўлиб, халқ
уни «Султон от» деб атар экан. Ўзиям отмисан от.
Жудаям ўйноқи, қамчи тегар-тегмай кўкка сапчиркан.
Султондан ўзгани йўлатмас экан. Олдидан келганни
тишлаб, ортидан келганни тепаркан. Шу туфайли унга
эгар-жабдуқ уриш, ем-хашак беришни эгаси бажарар
экан. Бир пайт Ҳусайн Бойқаро сайсхонага кириб отини
эгарлаб чиқибди-да, Навоийга рўбарў бўлиб:

— Бўзотга мининг,— дебди. Навоий отда кўп юрган
экан-у, бунақасини минмаган экан. Чўчибди.

— Йўқ, минмайман,— деб султоннинг сўзини рад
этибди.

Ҳусайн Бойқаро яна:

— Отга мининг,— дебди. Навоий:

— Минолмайман. Негаки, юввош отнинг устида зўр-
га ўлтироламану бу асов отлар султонига... Йўқ, бу
отга минишдан мени фориг этинг,— деб жавоб берибди.

— Минасиз, дедим — минасиз,— сўзида туриб олиб-
ди Ҳусайн Бойқаро.— Кейин Навоийни отга миидириш-

га кўндиrolмаслигига ақли етиб, бошқача йўл тутибди.

— Мавлоно,— дебди Навоийга қараб,— қани айтингчи, подшоҳнинг амри недур?— Машойихлар подшоҳнинг амри вожиб деганларми?

— Ҳа,— деб жавоб берибди Навоий.

— Шундай экан, бас, Ҳусайн сизга ким бўлади?— сўрабди. Шунда Навоий:

— Дўстим Ҳусайн юртимизга султондир,— дея жавоб берибди.

— Юртга султон эканман, сиз ҳам менга тобе фуқаросиз. Шундай экан, султонингиз амрини бажаришдан бош тортишингизнинг бонси недур?

Гап шундай давом этаверса қизаришиб қолиб, ўртага совуқчилик тушишига ақли етган Навоий: «Боре, таваккал, нима бўлса бўлар»,— қабилида иш тутиб:

— Ҳа, майли, дўстлигимиз ҳурмати амрингизни бажарганим бўлсин,— деб султон отига минишга рози бўлибди. Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг қўлтигидан олиб отга ўтқазибди-да, бир қўлида унинг жиловидан тутиб, иккинчи қўлида шоир «Ҳамса»сини ушлаб, «Боғи Ҳусайний»га кириб борибди. Навоийни «Султон от» устида, Ҳусайн Бойқарони унга жиловбардор бўлиб поюпиёда келаётганини кўрган вазиру уламо ҳамда аҳли фуқаро ҳангу-манг бўлиб, турган жой-жойида қотиб қолибди. Шу тарзда, яъни Навоий отнинг устидаю, Ҳусайн Бойқаро унга жиловбардор бўлиб йиғинни айланиб чиқибди. Султон пиёда юриб тахт ўрнатилган жойга борибди. Подшоҳ жиловдор бўлсаю, шоир отда юрса-я. Бу қандай гап. Нима бало, худо Султонни ҳушидан жудо қилганми? Тахтга Навоийни ўтқазмоқчими? Ё алҳазар, ё алҳазар. Султоннинг бу қилмишига не демоқ лозим»,— деган фитна-фасод, шивир-шивирлар эшитила бошлабди.

— Аҳли фуқаро, султонлик сўзим қулоқ бериб эшитинг. Шоиримиз Алишерни «Султон от»га миндириб, унга жиловдорлик қилганим сабабини англаб қўйинг-

лар, токи султонимизга нима бўлди деб, ҳайрон бўлмашлар.

Дўстим Алишер ўз «Хамса»ларини ёзиб тугатиб, бизга лутфан тақдим этдилар, бу билан зўр илтифот кўрсатиб, беҳад шод қилдилар:

Шу пайт:

— Офарин! Офарин! Шоир Алишернинг қўллари асло дард кўрмасин. Умрлари боқий, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин!— деган хитоблар янграбди.

— Мен сизларга ким бўламан,— бирдан сўраб қолибди Ҳусайн Бойқаро ўлтирганлардан.

— Юртимиз султонисиз,— жавоб берибди ўлтирганлар.

— Бўлмаса, султонлик сўзим, тингланглар. Ҳа, мен ҳозир сизнинг султонингиз, шу юрт, шу элу-элатлар подшосиман. Аммо қаршингизда турган дўстим Алишер элимизнинг келгуси авлод-аждодлар ҳам таъзимда бўладиган султонидир. Мен ана шу ғазал мулкининг султони, улуғ шоирга жиловдор бўла олганимдан ўзимда йўқ шодман.

Ҳусайн Бойқаро шундай дебди-да, кўзига ёш олиб Навоийни қаттиқ кучоқлабди.

БОБИР ЛАҚАБИ

Фарғона вилоятининг подшоси Умаршайхнинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад ёшлигидан анча ақлли ва довюррак бўлиб ўсибди. Умаршайх бўш вақтларини шикор билан ўтказар, ҳар гал овга чиққанида, ўғлини ҳам бирга ола кетар экан. Бир кун шикор авжига чиққанда ёш Заҳириддин Муҳаммад чангалзорда адашиб қолибди. Довюраклигидан ҳечам қўрқувга тушмабди. Йиғлаб-сиқтамабди. Кун ботибди, кеч кирибди. Бир пайт кимсасиз ғорни кўриб қолибди. Шу ерга кириб ётаман, тонг отгач, бу ердан чиқиб, албатта отамни ахтариб топаман, деб ўйлаб ғорга кирибди. Ярим кеча-

га бориб киши қулогини қоматга келтирувчи даҳшатли бўқириш овозини эшитиб қолибди. Шундаям ваҳимага тушмабди. Нима бўлишини кутиб, қимир этмай жим ўтираверибди. Ҳалиги овоз тобора горга яқинлашиб келаверибди. Заҳириддин Муҳаммад нафасини ичига ютиб, тикилиб қараса, оғзида каттакон ўлжани тишлаб олган бир она йўлбарс горга қараб келаётган эмиш. Бола, буёғи нима бўлар экан, деб жим тураверибди. Йўлбарс ҳайбат билан горга кириб келибди. Шу пайт икки йўлбарсвачча бир-бировини қувлашиб Заҳриддин Муҳаммаднинг шундоққина ёнидан ўтиб онасига ёпиша кетибди. Она йўлбарс болаларини искабди, эркалатибди, келтирган ўлжани улар олдига ташлаб овқатлантирибди. Шундай қилиб, бола эрталабгача мижжа қоқмабди. Тонг отибди. Она йўлбарс ўлжа ахтариб гордан чиқиб кетибди. Заҳириддин Муҳаммад бирпас индамай турибди-да, таваккал қилиб йўлбарсваччалар ёнига борибди. Йўлбарсваччалар болани ириллаб қарши олишибди. Бола қўрқмабди. Кейин тил топишиб улар билан иноқлашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетибди.

Эндиги гапни Умаршайхдан эшитинг. Шикорга берилиб кетган Умаршайх олдинига ўғлининг йўқолганини пайқамабди. Кеч бўлиб, карнай-сурнай тортилиб шикор тўхтагач, Заҳириддин Муҳаммаднинг йўқлиги билиниб қолибди. Буни эшитиб Умаршайх тозаям қайғурибди. Дод-фарёд кўтарибди. Машғаллар ёқиб чангалзорни қадамба-қадам қараб чиқишни буюрибди. «Болам топилмаса, ҳаммангнинг каллангни танангдан жудо қиламан»,— дебди.

Бир пайт Умаршайхнинг кўзи йўлбарс изидаги қонга тушиб қолибди. «Боламни йўлбарс олиб қочибди»,— деб ўйлаб, фиғони фалакка кўтарилибди. Ҳушидан кетиб, отидан йиқилибди.

Умаршайх ўзига келиб, қон изидан олиб боришларини буюрибди. Изма-из боришган экан, чангалзор чегидаги ташландиқ бир горнинг олдидан чиқиб қоли-

шибди. Горга кириб қарашса, бир бола иккита йўлбарс-
вачча билан умбалоқ-думбалоқ ўйнашаётган эмиш.
Боласини таниб шодланиб кетганидан Умаршайхнинг
юраги ёрила ёзибди.

Овчилар йўлбарс болалари билан Заҳириддин Му-
ҳаммадни олиб саройга қайтишибди. Бу воқеа бир пас-
да шаҳарга тарқабди. «Ҳазрати олийнинг ўғиллари
йўлбарс билан олишиб, уни енгибди»,— деган хабарни
етти ёшдан етмиш ёшгача эшитибди. Ҳамма ҳайратдан
ёқасини ушлабди.

Шундан кейин боланинг асли номи Заҳириддин Му-
ҳаммад ёнига Бобир, яъни йўлбарс лақабини қўшиб
айтадиган бўлибдилар. Бобир йўлбарс болалари билан
шноқ ўсиб улғайибди. Жамики махлуқ, ҳатто ваҳший
ҳайвонлар шоҳи йўлбарсдан ҳам қўрқмайдиган ботир
ва довюрак киши бўлиб етишибди.

КАБУТАР НЕ ДЕЙДУР

Мирзо Бобир ёшлигиданоқ зийрак бола бўлиб ўсиб-
ди. Кунлардан бир кун Умаршайх сарой аъёнлари би-
лан қасрда ўлтирган экан, бир кабутар учиб келиб ай-
вон пештоқига қўнибди-да, «ғулу-ғулу-ғулу» қилаве-
рибди. Умаршайх аъёнларидан «Кабутар не дейдур»
деб сўраб қолибди. Анчадан буён уруш кўрмай қилич-
лари қонсираб қолган аъёнлар: «Олий ҳазрат, кабутар
қиличларни қиндан суғурмоқ керак дейдур»,— деб жа-
воб беришибди.

Гапга аралашмай бир чеккада жим ўлтирган Мирзо
Бобир: «Йўқ, кабутар ундай демайдур. Бобо қовун
сайлига чақирибдур. Жонивор шу хушхабарни келти-
рибдур»,— дебди. Умаршайх кабутарни тутиб келти-
ришни буюрибди. Кабутарни тутиб келиб, оёғидаги мис
ҳалқани олиб қарашса, ичидан бир хат чиқибди. Хат-
да: «Олий ҳазрат, қовун айни пишди. Келиб қўл уриб
берсалар»,— деб ёзилган эмиш. Мирзо Бобирнинг гапи

тўғри чиққанидан ҳайратга тушган Умаршайх ўғлидан: «Мирзонинг бунчалик билагон ва топқирлигига боис недур?»— деб сўрабди. «Ота,— дебди Бобир.— Бу кабутарга эътибор қилмадингиз. Утган йили ҳам қовун сайли хушхабарини худди мана шу жонивор хабар қилгон эрди, каминанинг кўзи кабутарнинг ўнг қанотидаги қора холга тушган заҳоти ани таниди ва шу сўзни тахмин этди»,— деб жавоб берибди.

Еш Мирзонинг ҳушёрлиги, топқирлигига қойил қолган Умаршайх аъёнларига қараб: «Қиличчи эмас, ақлидрокни ишга солмоқ лозимдир. Хабар қилинглар, барча қовун сайлига отлансин»,— деб буюрибди.

ҲИДИ, ТИЛИМИ ВА МАЗАСИДАН...

Фалакнинг гардиши билан Мирзо Бобир Ҳиндистон деган юртга бориб қолиб, у ернинг султони бўлибди. Ҳиндистон боғи-роғи кўп, мева-чевага бой юрт экан. Бобиршоҳ, мendan ёдгор қолсин, деб Ҳиндистоннинг кўркам жойига бир боғ барпо эттирибди. Дунёдаги энг катта бу боққа турли юртлардан ниҳоллар: олмаю олича, анору анжир, жийдаю ёнғоқ, пистаю бодом, ноку нашвати, узуму ўрик, беҳию хурмо, олмаю гилос, кўк-султонун олхўри, ток, хилма-хил гуллар, боринги, оламда мевали дарахт ва гул борки, ҳаммасидан олиб келиб кўкартирибди. Халқ дунёга донғи кетган бу боққа «Боғи Бобирий» деб ном қўйибди. Боғдаги дарахтлар биррам ҳосилга кириб мева берибдики, уларни ҳеч ерга сиғдириб бўлмабди. «Боғи Бобирий»нинг бир чеккаси резавор экан. Унда пиёз, сабзи, тарра, бодринг, тарвуз битибди. Бобиршоҳ қовунни яхши кўрар экан. Аммо боғида ҳандалак билан қовун бўлмабди. Бобиршоҳ бир йил қовун экдирибди, битмабди, иккинчи йил экдирибди, битмабди, учинчи йил ҳам экдирибди, барибир, қовун битмабди.

Қовун битишга битибди, биринчи йили гулидаёқ ҳосилни ташлаб юборибди, иккинчи йили палаги ўлиб қолибди, учинчи йили пишиб етмай туриб ҳаммаси бирдан банд бериб юборибди. Бобиршоҳ бўлса қовун топинини талаб қилаверибди. «Уч, учдан кейин пуч»,— деган экан машойихлар. Тўртинчи йили Бобиршоҳ:

— Бу йил қовун экиб пиширмасанглар, ҳаммангизни жазолайман,— деб қаҳр-ғазаб қилибди. Нима қилишни билмай, боғбонларнинг тозаям боши қотибди. Охири ўйлай-ўйлай Бобиршоҳга билдирмай, узоқ Фарғонадан қовун олиб келиб беришга аҳд қилишибди. Бобиршоҳ бир неча кунга овга кетибди. Шу пайт боғбонларнинг бошлиғи ҳам ўн бир кишини ёнига олиб: «Фарғона қаердасан»,— деб йўлга чиқибди. Қарвон йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, бир ой деганда Фарғона вилоятига етиб борибди. Қарвон от-араваларга қовун ортиб, тезда изига қайтибди, бир ой деганда яна Ҳиндистонга етиб келибди. Шу орада овдан қайтган Бобиршоҳ боғбонларнинг Фарғонага бориб келганлигини билмай қолибди. Бобиршоҳ боғбондан қовун йўқлатибди. Қовунни олиб боришибди. Бобиршоҳ қовунни ҳидлаб кўриб: «Қаерда битган?»— деб сўрабди. Боғбон: «Боғи Бобирий»да битган»,— деб жавоб берибди. «Йўқ, ҳиди бошқача. Бундай ҳидли қовун бу ерларда битмайди, фақат бир ўлкада етишади, холос. Сен мени алдаясан»,— дебди Бобиршоҳ. «Алдаган бўлсам, билганингизни қилинг, шоҳим. Бу қовун «Боғи Бобирий»да битган»,— дебди боғбон сўзидан қайтмай. Бобиршоҳ қовунни ҳидлай-ҳидлай бўйига маст бўлиб, уни тилимламоқчи бўлибди. Қовун пичоқ тегар-тегмасдан тирсиллаб ёрилиб кетибди.

Бобиршоҳ боғбонга қараб:

— Ёлғон гапирибсан, қовунни қаердан келтирганингни очиқ-ойдин айтасан. Пичоқ тегар-тегмай ёрилиб кетадиган қовун фақат мен билган ўлкадагина битади.

Сен менинг саволимга ҳам тўғри жавоб бермадинг, қаҳрим қаттиқлигидан қўрқмайсанми,— дебди.

— Олий ҳазрат, алдасам бошимни танамдан жудо қилинг. Майли, мен розиман. Сиз кўриб турган қовун «Боғи Бобирий»да битган,— дебди боғбон яна билмаган бўлиб. Тилида шундай дебди-ю, ичида: «Бобиршоҳ, қани полизни кўрсат»,— деб қолса, ҳолим нима кечаркин», деб ўйлаб ваҳимага тушибди. Буни Бобиршоҳ сезибди-ю, ўзини билмаганга солибди. Бобиршоҳ қовунни сўйиб, бир тилим олибди-да, уни ея бошлабди. Қовун ширинлигидан тилни ёрар эмиш. Бобиршоҳ қовун тилимини еб бўлиб боғбонга қарабди: «Йўқ, сен мени алдаяпсан. Бунақа ширин, тил-ёрар қовун бу ерларда битмайди. Бошқа жойдан келтиргансан. Тўғрисини айтсанг гуноҳингни кечаман. Борди-ю, мени алдаб яна ёлғон гапирадиган бўлсанг бошингни танангдан холи этаман»,— дебди.

Шоир ва фозил Бобиршоҳни алдаб бўлмаслигини билган боғбон ростини айтишга мажбур бўлибди:

— Фарғона вилоятдан келтирдик,— дебди кўзига жиққа ёш олиб.— Рост айтдингиз, шоҳим. Бунақа қовун сиз айтганингиздек, фақат ўша ёқларда битади. Шакар палак дегани шу...

Боғбоннинг гапидан Бобиршоҳнинг кўнгли бузилиб, йиғлаб юборишига озгина қолибди. Боғбон: «Шоҳим, қовунни қаердан олиб келганимни сўраб билиб олдингиз. Энди нима қилсангиз ихтиёр ўзингизда. Аммо, ўлимим олдидан мен ҳам сиздан бир сўровимга жавоб айтишингизни тилайман»,— дебди. Бобиршоҳ: Сўра сўровингни,— деган экан, боғбон: «Қовун бу ердан эмаслигини қандай билдингиз?»— дебди. «Ҳиди, пичоқ тегар-тегмай ёрилиб кетиши ва тилни ёрар ширинлигидан она юртим қовунни эканлигини англадим. Раҳматли отам боғидаги полизда шунақа шакарпалак кўп битарди. Узоқ Ҳинду юртида туриб юртим шакарпалаги билан сийлаганинг учун гуноҳкор бўлмай, инъом-эҳсонга

дойиқсан», — деб Бобиршоҳ боғбонга раҳматлар айтиб,
бош оёқ сарио бердирибди-да, ушбу рубойни ўқибди:

Толе йўқким жонимга балолоғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

АҚЛ ЕШДА ЭМАС...

Қадим замонда Ахсикент юртининг подшоси Умаршайх эди. Умаршайхнинг Мирзо Бобир номли кўп ақлли, фаросатли фарзанди бор эди. Кунлардан бир кун Умаршайх мутолаа қилиб ўлтирса, ясовул боши қўлоғи боғланган бир йигит билан бир қизни судраб олиб келиб, унинг оёғи остига ташлабди. Умаршайх китобдан бошини кўтармай: «Бу бандан осийларнинг гуноҳи не?» — деб сўрабди. Шунда ясовулбоши: «Бу ярамаслар ҳазрати олийларининг кабутарларини ўзларига ўргатиб оламан, деб қараб турган экан. Гуноҳлари шу», — деб жавоб берибди. Кабутарга жудаям ишқивоз Умаршайх қандай ўлтирган бўлса, шундай ҳолатда, яъни китобдан бош олмасдан:

— Ундай бўлса алар бошини олиб... — Умаршайхнинг йўтали тутиб қолиб, сўзини тугата олмабди. Вазир ясовулбошига қараб, анавиларни бу ердан тез йўқот, деб ишора қилибди. Ясовулбоши йигит билан қизни туртиб-суртиб ташқарига олиб чиқиб кетибди. Бир четда ёзув-чизув билан банд бўлган Мирзо Бобир ясовулбошининг кетидан кетма-кет ташқарига чиқибди. Қараса, жаллодлар ҳалиги йигит билан қизнинг: «Бизнинг ҳечам гуноҳимиз йўқ. Ҳазрати олийларнинг кабутарлари осмону фалакка кўтарилиб тушаётган экан, ўшани томоша қилдик, холос. Кабутар ўйинини томоша қилиш ҳам гуноҳми, ёш жонимизга раҳм қилинлар», — деб ялиниб-ёлворишларига қулоқ солмай, улар-

нинг бошини кундага босаётган эмиш. Шунда Мирзо Бобир ясовулбошига қараб: «Тўхтанглар, уларни ўлдирманглар»,— деб қичқирибди. Сўнгра: «Отам аларнинг бошини олинглар демадилар-ку»— дебди. Ясовулбоши:

— Анда Мирзамнинг падари бузрукворлари бу яра-масларни не қилсин деб буюрдилар,— дебди пичинг билан.

— Олий ҳазрат аларни бу юртдан бош олиб чиқиб кетсин, деб буюрмоқчи эдилар. Афсуски бирдан йўталлари тутиб қолиб, гапларини охирлата олмадилар. Мабодо, ясовулбоши сўзларимга ишонмасалар, ўзлари ҳазрат ҳузурларига кирсинлар-да, сўраб билиб чиқсинлар. Барча аъёнлар англаб турган султон сўзини у кишининг энг ишонган одамларидан бўлмиш ясовулбошининг илғаб олмаганига таажжубдамен,— дебди Мирзо Бобир пичингга пичинг билан.

Подшоҳнинг энг суюкли арзандаси билан ади-бади айтишиб ўлтиришдан натижа чиқмаслигини билган ясовулбоши жаллодларига қараб: «Қатлини тўхтатиб тур»,— деб Умаршайх ҳузурига кирибди.

«Ёш суюкли Мирзамиз кабутар ўғриси бўлган гуноҳкорларнинг бошини танасидан жудо қилишга йўл қўймадилар»,— дебди. «Нечун?» деб сўрабди Умаршайх. «Падари бузруквор бу кишиларнинг бошини танасидан жудо қилинглари деб буюрмоқчи эмас эдилар. Алар бошларини олиб, бу юртдан ўзга юртларга чиқиб кетсин, демоқчи эдилар. Йўталлари тутиб қолди, буларни қўйиб юборинг, деб қаттиқ туриб олдилар. Не қилишни билмай ҳайронмиз»,— деб жавоб берибди ясовулбоши.

Умаршайх Бобирни чақиртирибди ва ундан гуноҳкорларни ҳимоя қилиш сабабини сўрабди.

— Мен гуноҳкор деб топилган йигит билан қизнинг бировини ҳам билмайман,— деб жавоб берибди Бобир отасига.— Бинобарин, аларни ҳимоя қилишим таниб-

биллишлигим бонсидан эмас. Мен олампаноҳнинг сўзлари аке бўлишлигини асло истамайман. Ахир падари бу чуқвор кабутар ўйинини томоша қилаётган бу болаларни «юртдан бош олиб чиқиб кетсин» демоқчи эдилар, йўталлари тутиб қолиб, гапларини охирига етказмадилар.

Умаршайх сарой аҳли олдида ўрнимга подшо бўлади, деб юрган фарзандининг сўзини иккита қилиб қўймаслигини ўйлаб: «Мирзо ҳақ гапни айтибдур. Мен аларнинг бошини олинглар демоқни хаёлимга ҳам келтирган эмасман»,— дебди. Подшоҳнинг сўзи ҳақ, амри вожиб. Гуноҳкор деб топилган йигит билан қизни бўшатиб, юртдан бадарға қилиш ҳақида фармони олий ўқилибди. Мирзо Бобирнинг ақлу фаросатига кишилар офаринлар айтишибди. Йигит билан қиз ҳам Мирзо Бобирга қилган яхшилиги учун миннатдорчилик билдирмоқчи экан, шаҳзода: «Раҳмат айтмоққа ҳали эрта. Жаннат мисол юртдан бадарға бўлмоқдан ортиқ уқубат бўлмас. Мен бир илож қилиб, отамнинг бу фармонини ҳам бекор қилдираман. Сизларни она юртдан бадарға бўлмасликларингизнинг чорасини кўрамен»,— дебди. Учовлон, яъни Бобир, йигит билан қиз ака-ука тутинишиб маслаҳатни бир жойга қўйишибди. Қиз Бобирнинг маслаҳатига кўра шаҳарда қолибди. Йигит Самарқанд юртига жўнаб кетибди. Самарқандга етиб бориб, Умаршайхнинг машҳур қушбоз дўстиникига тушибди. Унга Мирзо Бобир отасидан яширинча ёзиб берган хатни кўрсатибди. Бу қушбоз йигитни «иккита ўғлим учта бўлди» деб қабул қилибди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан ҳалиги йигит кимсан машҳур «Зиёд қушбоз» деб ном чиқарибди. Бу гап Умаршайх қулоғига етибди. Самарқандлик Зиёд қушбозни топиб келиб, менга кўрсатинглар,— деб амир қилибди Умаршайх. Машойихлар: «Подшоҳнинг сўзи ҳақ, амри вожиб»,— дейдилар. Зиёд қушбозни тутиб, Умаршайхга рўбарў қилишибди. Умаршайх аъёнлари қай кўз билан кўриш-

синки, шундоқ қаршиларида яқиндагина кабутар ўғри-си деб гуноҳкор қилинган йигит турган эмиш. «Айтиш-ларича сен машҳур қушбоз эмишсан. Каптарларинг ҳам ўттиз икки ҳунар кўрсатармиш. Бунга қандай қилиб эришдинг, анинг сиру асрорларини бизга ҳам ўргат»,— дебди Умаршайх. «Бу ёшликдан қушларга бўлган муҳаббатим натижасидир. Мен болаликдан кабутарлар ва бошқа қушлар орасида ўсганман. Отам ҳам кабутарбоз эди. Қушларга бу ишқибозлигим бошимга етай деди,— деб ясовулбоши билан бўлган воқеани бирма-бир айтиб берибди.— Яхшиям бахтимизга сизнинг ўғлингиз Мирзо Бобир бор эканлар. Шаҳзоданинг ақл-идроклари ва марҳаматлари туфайли жаллод кундасидан омон қолдик»,— деб ҳикоясини тугатибди Зиёд кабутарбоз. Шунда Умаршайх ясовулбошининг қилмишларидан хижолат бўлиб: «Боғимда қолиб, менинг қушларимга қара. Ҳақини яхши тўлайман»,— дебди. «Икки шартим бор, уларни бажарсангиз, майли, қолсам қола қолай»,— дебди Зиёд қушбоз. «Шартларингни айт»,— дебди Умаршайх. «Шартимнинг бири эл ўртасида «Зиёд қушбоз ўғри эмас, тўғри» деб жар солдирасиз, иккинчи шартим, бизларни юртдан бадарга қилдирган фармонингизни бекор қилдирасиз».

Умаршайх Зиёд қушбознинг айтганларини қилдирибди.

Шундай қилиб шаҳзода Мирзо Бобирнинг доно маслаҳатлари билан соғ-омон қолган Зиёд қушбоз хотини билан топишиб, Умаршайхнинг қушларига қарай бошлабди. Бобир билан бир умрга ака-ука бўлиб қолибди.

ҲАЗАЛ ВА ҚИЛИЧ

Ҳиндистоннинг подшоси бир вақтлар фарғоналик Мирзо Бобир эди. Мирзо Бобир шаҳаншоҳ бўлибгина қолмай, китоб битувчи олим, ҳазал ёзувчи шоир ҳам

...иш Бобиршоҳ Ҳиндистоннинг энг сўлим жойига бир оғоз ошно қилибди. Боғда вақти-вақти билан базмлар қурибди. Ҳар бир базмда турли мамлакатлардан келган шоирлару олимлар, созанда-ю, хонадалар, машини тару раққосалар қатнашиб, кечқурун бошланса, то тош олунигача давом этаркан. Шундай базмларнинг бирини Бобиршоҳнинг ўзи ғазал ўқиб, меҳмонларни тоғам хушнуд этибди. Базм охирлай деб қолганда ёш бир шоир Бобиршоҳга қараб таъзим-тавозе билан:

Устоз, сиз ғазал билан қилич кучини кўрган ва уни ўз бошидан кечирган султонларнинг султони-ю, шоирларнинг маликул шуаросисиз. Бир масалада тортишиб қолдик. Шунга ҳал қилиб берсангиз?— дебди Бобиршоҳ:

Майли, сўра,— дебди.

— Қани айтнинг-чи, қилич кучлими ё ғазал? — сўрабди ёш шоир. Ҳамма бирдан кулиб ёборибди. Ултиргашлардан бири кулгидан зўрга тўхтаб:

— Албатта, қилич-да, ука,— деб жавоб берибди.

— Йўқ, хато қиласан,— дебди Бобиршоҳ унга қараб, — икковиям бир-биридан қолишмайди.

Подшоҳ сўзидан дадилланган шоир:

— Даҳшатбекнинг айтишича, қилич ҳамма нарсадан кучли ва қудратли эмиш, унингча ғазал шунчаки қуруқ бир гап, ҳеч нарсага кучи етмасмиш,— деган экан, Бобиршоҳ:

— Даҳшатбек аҳмоқона сўзлабдур, ғазал ҳам, қилич ҳам қудрат ва кучда ўз жойи ва вақтида бир-бириндан қолишмайдур. Баъзи ҳолларда ғазал ҳатто қиличдан устунроқ эрур. Бунинг бонси шулдирки, ўрни келганда ғазалнинг кучини ҳеч қандай қилич босолмай-дур. Камина буни ўз бошидан кечирмиш. Мана қулоқ туғинг.

Бобиршоҳ шундай дебди-да, бошидан ўтган бир воқеани сўзлаб берибди:

— Куч-қувватга тўлган навқирон чоғим эди. Қамон

бирла учар қушни, қилич бирла девни, тулпор бирла тоғ чўққисини забт эта олар эдим. Рақибдан қўрқиш жанг-сурон олдида хиёл бўлса-да ваҳимага тушиш ёхуд душманам қўли устун келса, ўлимдан қўрқиш одати менда ёшликдан йўқ эди. Сафар чоғими, шикор пайтими, барибир, ўзимни ўтга уриб сувга ташлардим. Бир гал узоқ сафарга отландим. Йўлим Чўлималикка тушиб қолди. Шу ерда наврўзни кутиб, сўнг сафарга жўнашни амр этдим.

Чўлималикда қароқчи, йўлтўсарлар санғиб юришини, карвонлар йўлини тўсиб молини талашини, ўзларини қул каби сотиб юборишларини эшитганим бор эди. Бу касофатлар бизга ҳам йўлиқди. Икки орада қаттиқ жанг содир бўлди. Мен алар устидан ғолиб келдим. Асирлар орасида бир ҳурилиқони кўриб қолдим. Бағдоддан олиб қочилган қароқчилар ўлжаси экан. Бир кўринишдаёқ анинг асиру мафтунни бўлиб қолдим.

Амрим билан санам алоҳида қурилғон ўтовга ўтказилди. Менга лутф-карам қилишини айтдим. Ялиниб-ёлбордим. Қилич ўқталдим, дўқ-пўписа қилдим, ҳеч бири санамга қор қилмади. На қўрқди, на ваҳимага тушди. Аксинча, дўқ-пўписаларни назар-писанд қилмаслик йўлига ўтиб олди. Қўлига ханжар ушлаб, ким чодирга бостириб кирса, ўзига уришни айтибди. Не қиларимни билмай бошим қотиб қолди. Шунда сафар ва жангу жадалда менга раҳнамо бўлғувчи устозга маслаҳат солдим. «Бир байт шаҳар олғонини кўрдик-ку. Сен шоирсан, санамга бўлган ошиқу беқарорлигинини назм ипига тиз-да, унга кўрсат. Зеро, кўнгил мулкининг кўринмас султони ғазал ўз кучини кўрсатиб, тошбағир гўзални инсофга келтирса»,— деб йўл-йўриқ кўрсатди у. Мен ғазал битдим. Сафарда ҳамроҳлик қилувчи бастакорлар анга куй басталашди. Ҳофизлар ашулага солиб, санамнинг чодирни ёнида ани хониш этдилар. Ғазалларим булбулни ром айлаб, маст этди, чўл турғайини чуғурлатди. Ғазал сеҳридан кишилар ўзларини қўяр-

га жой тополмай қол-
ман... Мана, ўша ғазал:

Аммо, санамга таъсир эт-

Сен гулсену мен ҳақир бул. урмен,
Сен шуъласану ул шуълага мен кулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шоҳман элга, вале сенга кулдурмен...

Куним шу тарзда ўтаверди. Санам чодир ичида ҳеч кимни ёнига йўлатмай ўй сургани-сурган эди. Мен эсам ғазал битмакдан, ҳофизлар ани айтмоқдан чарчамадик. Санам бўлса ғазаб отидан асло тушмади. Икки кун ўтди, санам на сўз қотди, на шарпасини кўрсатди. Орадан бир ҳафта ўтди. Устозим айтганидек назм ўз сеҳрини кўрсата бошлади. Санамнинг қаҳр-ғазабга тўлган қалбини кимёгарлар тошни эритганидек, эритди. Оқсоч хотиндан мени йўқлатиб қолди. Ёнига кирдим, санам ўзига келиб, бирам очилиб кетибдики, бир ҳуснга ўн ҳуси қўшилибди. Тун қорасидек сочлари янада қуюқлашиб, қуюқ киприклари янги ҳилол каби қошлари билан туташиб, чирмашиб кетибдур. Яноғлари лаъл-лаъл ёниб, кўзлари охуни хижолатга солибди. «Ғазални ким битди?»— деб сўради Санам писта кўрса уялмиш оғзини очиб. «Мен»,— жавоб бердим. «Сен?»— таажжубланган бўлди санам. Мен анга шоирлигимни англатиш учун шу заҳотиёқ қўлимга довод билан қоғоз олиб, ғазал битиб, уни ўқиб бердим.

— Яхши битибсен, яхши одам ғазал битади. Сен ҳам ғазал битаркансан. Демак, қаҳринг заҳармас, бағринг тошмас. Мени ғазалларинг шайдо этди. «Ғазал — кини ярасини битириб, дардини энгиллатади. Яхши ғазал кундек иситиб, тунигни ёруғ қилади», дерди отам. Раҳматлик у ҳам ғазал битарди. Ярамаслар уни ўлдиришди. Сен ўз ғазалларинг билан отамни ёдимга тунирдинг, ўлик танамга жон ато этдинг. Сен ютдинг. Мен сеникиман,— деди.

Мен шу ғазал шайдосига уйландим. Англадингму, ғазал дўқ-пўписадан, қурол-яроғдан ҳам устун экан. Ғазал ҳеч ким енга олмаган, ўз ўлими муҳаққақлигини кўриб турган бўлсаям, на қаҳр-ғазабли қароқчиларга, на мендек султонга бўйсунмаган асов паризод қалбини ҳам эритиб юборди.

Зеро, қилични ғазалдан устун деювчилар қаттиқ янглишадурлар, Қилич шақир-шуқуридан кўра ғазалнинг ёқимли овози кўпроқ эшитилса, кошки эрди.

БУТАКЎЗ БИЛАН БОБИР

Бобир Шайвалихон¹ билан урушиб қолиб, бор-е деб Ҳиндистонга жўнаб кетаётганда, йўли Қарши чўлидан ўтганлиги сабабли чўлу биёбонлар, тоғу тошларда кўп қизиқ-қизиқ воқеаларни бошидан кечирган экан. Мана шулардан бири:

Бобирбек ўн-ўн беш йнгити билан юриб-юриб Кўҳитан деган тоққа бориб қолибди. Тоғ дараларидан бирида йўлни йўқотиб, адашиб қолибди. У ёғига қараса осмонга етай-етай деган баланд тоғлар эмиш, бу ёғига қараса юлдузга етай-етай деган тоғлар эмиш. Чор атрофни гир айланиб, довон ошиб ўтадиган йўлни топа олмабди. Йўл тугул сўқмоқ ҳам йўқлигини кўриб орқага қайтай деса, уни билмабди, нима қилишга ҳайрон бўлиб, росаям боши қотибди. Бир бобаки² арчанинг тагига чодир тиктирибди, одамларига каврак³ жупар ўтларидан тердириб, кийик, қулон оттириб, «арча»⁴ кавоб қилдириб еб ётаверибди. Орадан бир неча кун ўтибди. Бир кун кечки пайт ёш йнгитчани етаклаб, бир овчи

¹ Шайвали — Шайбонийхон номи халқ орасида шундай талаффуз этиларди.

² Бобаки — Боболардан қолган эски маъносида.

³ Каврак — Жупар — Тоғларда ўсадиган доривор ўтлар, кишилар уларни истеъмол қиладилар.

⁴ «Арча» — тоғликлар, умуман Қашқадарё — Сурхондарёда тарқалган кавоб, таомлардан бири.

қилибди. Овчи бобонинг ёнидаги боланинг ўғил-
чилигини билиб бўлмас эмиш. Ўғил бола деяй деса
тоғлари камондек эгилган, сочлари — қундуз эмиш,
шун бола деяй деса, эркакча кийинган бўлиб абжир,
чаккон эмиш. Кўзлари ёниб турармиш. Нима бўлсаям
тоғлар орасида мерган овчини кўриб Бобирбек жудаям
мўраид бўлиб, ундан ҳол-аҳвол сўрабди. Кейин узоқ
сафарга отланганини, шу ерга келиб йўлни йўқотгани-
ни, агар овчи бобо Қандаҳор йўлини билса уни кўрса-
тиб юборишини илтижо қилибди. Аммо кимлигини айт-
мабди.

Овчи бобо:

Йўлни кўрсатмас эдим-у, кўринишдан яхши
одамларга ўхшайсанлар, майли, юринглар Қандаҳорга
олиб чиқадиган сўқмоқни кўрсатсам кўрсата қолай,—
дебди. Кейин киши билмас сўқмоқдан бошлаб тоғнинг
коқ устига олиб чиқибди-да, пастга қараб кетган ёлғиз-
оёқ йўлни кўрсатиб:

— Кўриниб турган сўқмоқдан тўппа-тўғри юриб
ху. анави чўққидан ўтгач, ўнгга буриласан. Кейин тўғ-
рига кетаверсанг, сўқмоқ тўппа-тўғри Қандаҳор йўлига
олиб чиқади. Кейин Тежам дарёси келади. Тежамни у
ёни Афғонистон,— дебди. Бобирбек овчи бобога раҳ-
матлар айтиб, унинг ёнидаги болага қараб шундай
дебди:

— Бобонг менга йўлни кўрсатиб катта ҳиммат кўр-
сади. Унга берай десам арзигулик нарсам йўқ. Мана
булар сенга бир кунмас бир кун керак бўлиб қолар,—
деди қўлидаги узуги билан ғазал битилган дафтари
ни берибди.

Бобирбек тоғдан тоққа ўтиб, сойма-сой, дарёма-дарё
ёниб Афғонистон юртига кириб борибди. У юртда под-
шо бўлиб кўтарилибди. Бобирбекни Афғонистон юрти-
ни сўрашда қўйинг-да, энди гапни Овчи бобо билан
набирасидан эшитинг.

Овчининг набираси ота-онаси ёшлигидан ўлиб ке-

тиб бобосининг қўлида қолган қиз бола эди. Бобоси қизни эркакча кийинтириб, бирпас ҳам кўзидан қочирмай, доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Қиз вояга етибди. Ун саккизга кирганда бирам чиройли бўлиб тўлишибдики, юзлари нақ пишган олма бўлибди. Соchlари сумбул, икки кўзи охунинг кўзларини олиб ўрнатиб қўйгандаймиш. Ов қиламан деб қўлига камон олса, ҳар қандай мерганни доғда қолдириб учиб кетаётган қушни кўзидан ўра оладиган бўлибди. Отда қувса етармиш, қочса қутилармиш. Овулдош овчилар, чўпонлар қизнинг атрофида айланиб қолишибди. Лекин унинг кўнгли бобоси йўлга солиб юборган йигитда экан. Қизи тушмагур тоғда адашган ўша бургут нигоҳ, қирғий кўз йигитни бир кўришдаёқ ёқтириб қолибди.

«Набирангни менга берсанг ҳам берасан, бермасанг ҳам берасан»,— деб қишлоқ бойи овчига кун бермай қўйибди. Шу қизни оламан деб бой туяларга ҳумлар ортиб, мешда сувлар ташиб чўлга етти пахса баланд кўрғон солдирибди. Бойнинг таклифига овчи кўнмабди. Қиз ҳам рад жавоб қилибди. Орадан кунлар ўтибди, ойлар ўтибди. Бой «оламан» дейишини қўймасмиш, бобо билан қиз кўнмаслигини. Ҳеч бўлмагач, бир кунни овчи бобо набирасини ёнига чақириб шундай дебди:

— Бўталоғим, сенга ота ўрнига ота, ака ўрнига ака, она ўрнига она бўлдим. Ёмон кўздан асрадим. Емадим—сенга едирдим, ичмадим—сенга ичирдим. Ов овлашни, тоғу-тошда юришни ўргатдим. Мен қариб, ой-куним етганга ўхшайди. Мени ёлғиз қолдиргинда, бахтингни ўзинг изла.

Қиз ўша қарчиғай чангалли, арслон билакли паҳлавонни қаердан бўлмасин излаб топишни ўйлаб юрган экану бобосини ёлғиз қолдириб кетишга кўнгли ҳечам бўлмай турган экан.

— Йўқ, сизни ёлғиз ташлаб ҳеч қаёққа бормайман,— дебди қиз.— Қаерга бормай сизни бирга олиб кетаман.

Куз ўтиб қиш кирибди, қиш ўтиб, наврўз келибди. Лекин Бобо қишдан чиқолмабди. Қиз йиғлаб-сихтаб бобосини тошлар орасига қўйиб бир кечада ҳаю-ҳайт деб, қишлоқдан ғойиб бўлибди.

Отаси йўлга солиб юборган ва кўнглига ўрнашиб қолган ўша йигитнинг изидан тоғ демай, боғ демай, сой демай, чўл демай, қолдирган ғазалларини ўқиб, қўшиқ айтиб кетаверибди. Қиз ёдкаш бўлганидан ғазаллар ед бўлиб кетибди. Кунлардан бир кун тоғда қўшиқ айтиб кетаётса шу атрофларда йўлтўсарлик қилиб юрган Акбар қароқчига рўбарў келиб қолибди. Қиз эркакча кийиниб, сочини бошига турмаклаб, телпаги остига бостириб олганидан унинг аёллиги Акбар қароқчининг хаёлига ҳам келмабди.

Акбар қароқчи ўлжасига ташланадиган бургутга ўшаб қараш қилсаям қиз чўчимабди.

— Менинг кимлигимни биласанми?— дебди Акбар қароқчи қизга.

— Билганда нима қилардинг. Йўлтўсар ўғрисанда,— деб жавоб берибди қиз. Акбар:

— Сен кўриб турган мана шу тоғларнинг сардори — Акбар қароқчи мен бўламан. Танимаган бўлсанг таниб, тилингни калтароқ қил. Сен билан ади-бади айтишиб ўлтиришга вақтим йўқ. Қани тез бўл, отдан туш, кийим-кечақларингни еч, отни бер. Хоҳласанг йигитларимга қўшил, биргалашиб йўл тўсарлик қиламиз,— дебди. Қиз қараса иш чатоқ. У билан гап таллашиб олишайин деса, бу ердан эсон-омон чиқиб кетолмайди. Шунинг учун ҳам:

— Ҳа, майли, сен айтганча бўлсин. Лекин менинг қорним оч. Бунинг устига меҳмонман. Тоғда яшар экансан-ку, тоғликларнинг одатини билмас экансан-да. Меҳмон отойи худо, дейди машойихлар. Аввал мени меҳмон қилиб, қорнимни тўйдир, кейин бир гап бўлар,— қиз дадил шундай дебди-да, отидан чавандозга хос абжирлик билан сакраб тушибди. Қизнинг гапи Акбар

қароқчини ўйлатиб қўйибди. «Айтгани тўғри,— дебди ўзига-ўзи.— Олдин меҳмон қилай. Остида оти билан уст-боши энди меники-ку. Қочиб қаерга ҳам борарди». Акбар қизни етаклаб горга олиб кириб, меҳмон қила бошлабди. Қиз тоғда юрганда Каврак ва бошқа ўтлардан йиғиб қуритиб олган экан. Уларни ёнидан олиб дастурхонга қўйибди-да, ўзи бир чимдимини отибди. Акбар: «Еганинг нима?»— деган экан, «Доривор ўт»,— деб жавоб берибди қиз. Акбар ҳам, йигитлари ҳам кавракдан татиб кўрибди. Ўт маъқул тушиб, тозаям ейишибди. Бу ўт кўп еган кишини маст қилиб қўяр эди. Йигитлар шира кайф бўлиб қолишибди. Кейин Акбар қиздан:

— Нима ҳунаринг бор?— деб сўрабди.

— Мен тоғларда ўсганман,— деб жавоб берибди қиз.— Мерган овчиман. Шу билан бирга ёшлигимдан жамики ҳайвон ва қушларнинг тилини ўрганиб олганман, улар тилида гаплаша оламан.

— Қани, ҳунарингни кўрсат-чи?— дебди Акбар қароқчи. Қиз шунини кутиб турган экан, бўри бўлиб увуллабди, қашқир бўлиб қичқирибди. Айиқ бўлиб бўкирибди, қобон бўлиб қурқирлабди, илон бўлиб вишиллабди, булбул бўлиб сайрабди. Қизнинг қилиқларига қойил қолган Акбар қароқчи:

— Яна нималарни биласан?— деб сўрабди.

— Дўмбира чертиб газал айтишни, шунини қўшиққа солишни биламан,— дебди қиз.

— Қани қўшиғингдан бировини айтчи,— деб сўрабди Акбар қароқчи. Қиз: «Керак бўлиб қолар»,— деб йўлга олган дўмбирасини созлаб қўшиқ бошлабди. Тўхтаса қароқчилар: «Яна, яна!» дейишармиш. Қиз қўшиқ айтиб чарчамабди, қароқчилар эшитиб. Бир пайт қўшиқ қўшиқлигини қилиб, ўлтирганларга ўз таъсирини кўрсата бошлабди. Акбар билан йигитлари қўшиқдан маст бўлиб бутунлай ухлаб қолибдилар. Қиз аста ўрнидан туриб отига миниб устма-уст қамчи босиб-

ли. Оти тулпор эмасми, қамчининг зарбига чидаш беролмай қуюнни ҳам ортда қолдириб кетибди. Қиз юриб-юриб Афғонистон юртининг устидан чиқиб қолибди.

Шаҳар оралаб кетаётган экан, бирдан кўзи бобоси бўлга солиб юборган кишига тушибди. У зару-зарбобларга ўралган, отининг устидаги асбоб-анжомлар ҳам тилладан эмиш. Йигитнинг атрофида қанчадан-қанча ёшлар қўл қовуштириб, хизмат қилиб келаётган эмиш. Қиз йигитни кўргандаёқ таниб, юраги гупиллаб ураётган бўлса ҳам ёнида турган кишидан:

— Анали киши ким?— деб сўрабди.

— Бу киши султонлар султони, саркардалар сардори, шоирлар ҳомийси Мирзо Бобир бўладилар,— деб жавоб берибди. Қиз, бобом айтган пайт келди. Бахтимли синаб кўраман,— дебди ичида. Бобирнинг қаерга кириб кетганини кўриб олиб, карвонсаройга қайтибди-да, у ердан бир хонани ижарага олибди. Мурид овлаб юрган бир эшон ҳам муридларнию ашқол-дашқоллари билан келиб шу саройга тушган экан. Саройда яшаётганларнинг бирови кун ботиб кеч кирди уйига кириб, эшикни ичидан беркитиб олишлиги ҳамма нарсага бурини суқадиган эшонни ўйлантириб қўйибди. «Бунда бир сир бор»,— деб ўйлабди эшон. Айғоқчиларидан бирини уни изига қўйибди.

Қиз кеч кириб яна хонасига кириб кетибди. Теллагини бошидан олиб сочини тарашга тушибди. Шундай пайтда ўз-ўзидан қўшиқ айтиб юборганини ўзи ҳам билмай қоларкан. Бугун ҳам худди шундай бўлибди: Эшоннинг муриди эшик тирқишидан пойлаб турса, бирдан қизнинг қўнғироқдай овози чиқибди. Яқинроқ бориб қараса бир гўзал санам:

Бу гамда мени ишим фикрини не навъ этайин,
Не ерда оскин улай, не қилай, қаён кетайин.
Не дайрдин эшигим очилур, не масжитдин
Неча эшикдан эшикка гадо киби етайин.

деб қўшиқ айтаётган эмиш. Мурид қўшни хонада кўрган-кечирганларини эшонга оқизмай-томизмай етказибди.

Эшон эшик тирқишидан қараб, уй ичида қўшиқ айтиб ўлтирган қизнинг ҳусни жамолини кўриб ошиқу беқарор бўлиб, эсидан озишга озгина қолибди. Шовқин сурон кўтарилмасин деб эрталаб бўлишини кутибди. Тонг отгач, қизнинг уйига бостириб кириб, унга дўқ-пўписа қила кетибди.

— Сен ожиза бўлатуриб эркакча кийиниб, шариятга хилоф иш қилибсан. Бу гуноҳнинг етмаганидай туни билан қўшиқ айтиб чиқдинг. Билмайсанми, бу юртининг подшоси қўшиқ айтганини тутиб келиб дорга тортиглар деб фармон чиқарган. Айғоқчилар аллақачон сени подшога етказдилар. Энди ўлдим, деябер,— дебди. Қиз бобоси тенги эшоннинг гапига ишониб: «Нима қил дейсиз, отажон»,— дебди соддалигига бориб. «Кўрқиб кетди, бу энди ўзимники бўлди»,— деб ўйлаган эшон ҳийлани ишга солибди.

— Бўтам, менинг хонамга кўчиб ўт. Осий бандани гуноҳдан сақлаш ва ўлимдан олиб қолиш савоб дейдилар. Майли, сенга ёрдам берсам бера қолай. Бизникида яшайсан, подшо кишиларига сени ўз қизим деб айтаман,— дебди. Кейин гўё ёрдамлашмоқчидай, қизнинг уёқ-буёғига қўл солибди. Эшоннинг бузуқ ниятини аллақачон пайқаб қолган қиз:

Эшонимнинг ёш кўнглин қаранг, ёр истайди,
Азроил эса бу кишидан жон қистайди.

«Э, қаримай ўл, қари туяга ўхшаб чўксанг туролмай, турсанг чўколмай қолибсан-ку, яна ошиқлик даъвосини қиласан»,— дебди ўзича. Кейин:

— Йўқ, эшон почча, менга шу жой ҳам бўлаверади. Нима бўлса пешонамдан кўраман,— деб эшоннинг гапига кирмабди. Эшон, у қиламан, бу қиламан, мен сени дорга торттираман, деб тозаям кўрқитаверибди. Қиз

ноилож бир кун муҳлат сўрабди-да, тунда қочиб қолибди. Шаҳар кўчаларини айланиб юриб, Мирзо Бобир кириб кетган боғ дарвозасига кўзи тушибди. «Ҳозир шу боққа кираман-да, ўзимни танитаман. Подшо ўлдирса-ўлдириб юборар. Бошга тушганни кўз тортади, деганлар-ку»,— дебди қиз ўзига-ўзи. Қиз ичкарига кириб қараса, боғнинг қоқ ўртасида каттакон супа бор эмиш. Супа атрофи одамларга лиқ тўла бўлиб, ўртадаги дастурхонда ноз-неъматлар, мева-чева-ю, турли хил таомлар тўлиб-тошиб ётган эмиш.

Бир ёқда шоирлар, иккинчи ёқда машшоқлар турганмиш. Ўлтирганларнинг бири қўйиб, иккинчиси ўрнидан туриб шеър айтиб, ғазалхонлик қилаётганини кўриб, қиз супага қараб юрибди. Уни кўриб қолган боғбон тез келиб:

— Қаёққа бораяпсан, кўрмаяпсанми, ғазалхонлик бўлаяпти. Сендақаларга бу ерда жой йўқ,— дебди.

— Мен ҳам ўша Мирзо Бобиринг билан ғазал айтишиб беллашгани келдим,— дебди қиз. Кейин боғбоннинг ҳай-ҳайлашига қулоқ солмай, супа ёнига бориб, бир бурчакка чўккалабди. Қизни ғазал тинглашда қўйиб, гапни эшондан эшитинг.

Эшон барвақт ўрнидан туриб қизнинг хонасига қараса, қиз йўқ эмиш. Шовқин-сурон кўтариб ҳаммани оёққа турғазибди. «Қизни топсаларинг ҳам топасанлар, топмасанлар ҳам топасанлар, бўлмаса ҳаммангни бадном қиламан»,— деб муридларини олдига солиб қувибди. Эшоннинг Эшқора деган муриди кўчада пойлаб турса, эшон излаётган қиз шаҳар боғига кириб кетибди. Эшқора чопиб келиб эшонга хабар берибди. Эшон кавшини қўлига олиб боққа қараб чопибди. Боғ қоронилининг: «Тўхтанг!» «Тўхтанг!»— дейишига қулоқ солмай, тўппа-тўғри супанинг олдига борибди. Шу пайт даврада ийманибгина ўлтириб ерга қараб, ғазал тинглаётган нотаниш йигитга қараб Мирзо Бобир:

— Иним, сиз ҳам бирон бир нарса ўқийсизми,— деб сўраб қолибди.

— Ҳа, тақсир, руҳсат этсангиз ғазал ўқисам,— деб жавоб берибди қиз.

Ҳамма томондан: «Ўқисин!», «Ўқисин!»— деган овоз эғилибди. Бобир ҳам рози бўлибди. Қиз ўртага чиқиб, ғазал бошлабди:

Ҳажрингда бу тун кўнгулда қайғу эди,
Васлингга етишмадим жиҳат бу эди.
Оҳим тутун бирла кўзумнинг ёшидан
Йўл балчиқ эди, кеча қоронғу эди.

Қиз ўқиган ғазалга ўлтирганлар қойил қолиб: «Офарин!», «Офарин!»— деб қичқиришибди. Бобир бўлса ўйлаб қолибди, ғазал унга танишроқ туюлибди. Қиз бошқа ғазални бошлабди. Қиз ўқиган бу ғазални ҳам, кейингисини ҳам Бобир қаердадир эшитгандаймиш. «Тавба, бу йигит ўқиётган ғазалларни аввал қаердадир эшитгандайман. Балким менга шундай туюлаётгандир. Ғазал бошқаники бўлганда, бу йигит ўзимники деб айтишга журъат этолмаган бўлар эди. Кўринишдан анча дурустга ўхшайди-ку»,— деб ўйлабди Бобир. Шу пайт қиз ўқишдан тўхтабди. Мирзо Бобир:

— Ҳой иним, ғазалларни ўзинг битдинг-ми?— деб сўрабди.

— Ҳа, ўзим битганман, уларни ашула қилиб ҳам айта олурман,— ҳеч иккиланмай дадил жавоб берибди қиз.

Шу пайт эшон жойидан туриб жаврай кетибди:

— Шаҳаншоҳим, мен осий бандани гуноҳидан ўттиг. Бир сирни ошкор этай. Ҳозиргина ғазал ўқиган бетофиқни иним деб атадингиз. У эркак эмас, аёл кишидир. Ҳа, қиз бола. Елгон айтсам каломуллоҳ урсин. Бу қиз менинг чўрим эди. Мендан қочиб кетиб бу ерга келиб,

сизларни лақиллатиб ўлтирибди. Сўзларимга ишонмангиз бошидаги телпагини олдириб кўринг.

Бу гапни эшитиб ҳамма ҳангу-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолибди. Шу пайт эшон:

— Олампаноҳ, мендек эшоннинг гапига ишонмаяптисларми? Мана бўлмаса ўз кўзлари билан кўриб қўйсинлар,— деб қизга яқинлашиб, бошидан телпагини олишга интилибди. Шунда қиз: «Тақсирим, менга қўлларини теккизсалар, оқибати хунук бўлади»,— деб ёнидан ханжарини чиқарибди. Кейин ўзи бошидан телпагини олибди. Қизнинг тун қоронғусидай қирқ кокили ёйилиб, силкиллаб белига тушибди. Қизнинг ҳусн жамолини кўриб, ўлтирганларнинг ақлу-хуши бошидан учибди. Қиз Мирзо Бобирга қараб тавозе билан:

— Олампаноҳ, мени авф этинг. Чунки сизнинг олдингизда ёлгон сўзладим. Мен ҳозиргина ўқиган ғазаллар ўзга кишиникидир. Мен унга озми-кўпми қўшимча қўшганман, холос. Боз устига ожиза эканлигимни яшириб, ўзимни йигит киши деб таништирдим. Шундай қилишга мажбур этдилар. Аслида эса гап бундай...— деб қиз бошидан ўтганлари-ю, кўрган-кечирганларини бирма-бир ҳикоя қилиб берибди. Сўзининг охирида шундай дебди: «Раҳматли бобом вафоти олдидан шу узук билан ғазал битилган дафтарни берган кишини излаб топ,— деб васият қилди. Мен бобомнинг айтганини қилиб, эркакча кийиниб йўлга чиқдим. Узоқ йўл босдим. Кўп элларда бўлдим, тоғу-тошни кездим. Дарё-ю сойларда суздим. Уқиган ғазаллар оч қолсам тўйдирди, ёмонлар қўлига тушсам қутқарди. Уни тоғлардаги булбуллару, чўллардаги тўрғайлар эшитди. Улардан ёмонлик кўрмадим, аксинча, менга жўровоз бўлишди. Лекин манави эшон поччамга ўхшаган кишилардан азиятлар чекдим. «Ғазал айтган кишини подшо дорга тортиради»,— деб эшон мени қўрқитиб, ўзининг чўри-запфасига айлантиришга қанчалар уринмади. Аммо ғазал ўқишдан тўхтамадим. Мана бу ерда бўлиб,

подшоҳнинг ғазал ўқиганни остирмай, аксинча мақтаганини кўриб, мен эмас эшон поччам ёлгон гапирганини англадим. Айтмоқчи бўлган сўзим шу. Энди нима қилсангиз, ихтиёр ўзингизда.

Мирзо Бобир қизнинг қўлидаги дафтарни олиб, унда ёзилган ғазалларни ўқибди. Ешлигида битган ғазаллари эмиш. «Қойил! Офарин!» деб қиз тузатган жойларни маъқулладди. Кейин қизнинг ҳамма гапи ростлиги: ўша тоғда адашган киши ўзи эканлигини айтиб, унинг сўзларини тасдиқладди. Бобир ҳам ўзини йўлга солиб юборган овчи бобо билан унинг ёнидаги қўнғирга мойил қора соч, ҳаддан зиёд келишган йигитчани дам-бадам эслаб юрар экану бир кўришга иложи бўлмабди.

Қизни чўрим деб ёлгон гапирган эшонни юртдан қувгин қилдириб, қизни ёнида олиб қолибди. Унга уйланибди. Шу-шу Мирзо Бобир ёзган ғазаллар янада таъсирли чиқадиган бўлибди. Сабаби уларда ҳалиги тоғ қизи Бўтакўзнинг ҳароратли қалби ва саҳоватли қўли бор эмиш. Бобир ғазалларини Бўтакўз ойим кўриб, ўқиб бермагунча ҳечам оққа кўчиртирмайдиган бўлибди.

БИР ҒАЗАЛ ШАҲАР ОЛИБДИ

Қарши шаҳрининг қадимги номи Нафас бўлиб, чор-атрофи баланд қўрғон билан ўралган экан. Шаҳарнинг Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Душанба, Термиз ва бошқа номларда ўн икки дарвозаси қаттиқ кўриқланар, ҳеч бир киши унга бесўроқ кира олмас экан. Ўша пайтларда Бобирбек деган киши Қарши чўлларию, тоғу тошларини дарбадар кезиб юрар экан. Бобирбек ғазалгўй шоир ҳам экан. Кунлардан бир кун Бобир Нафасга қараб йўлга чиқибди. Шаҳарга етиб келиб, дарвоза олдида тўхтаб:

— Биз бу ерга ёмон ният билан эмас, яхши ният билан келдик. Сизларга ҳеч бир зиён етказмаймиз. Қишни ўтказиб Наврўз кириши билан Самарқанд сафарига отланамиз. Дарвозани очинглар,— дебди у. У ҳам келиб талаб, бу ҳам келиб талаб, зада бўлган шаҳар халқи Бобирнинг бу сўзига ишонмабди. Шаҳарни янада кучлироқ қўриқлай бошлабди. Бобир роса уришибди-ю, лекин шаҳарга кира олмабди. «Вақт — соати келиб шаҳарга қўйишар»,— деб қўрғон атрофига қўшибди. Бобирнинг ўзи бир оқ қапа тиктириб, унда яшай бошлабди. Ғазаллар битиб, ўзи билан бирга олиб юрган машшоқ-ҳофизларга қўшиқ қилиб айттириб юраверибди.

Бобирбекни шаҳар ташқарисида ғазал битиб, уни қўшиқ қилиб айттиришда қўйинг-да, бир калима гапни Нафас шаҳрининг подшосидан эшитинг.

Подшо бир куни искаб бўри изини оладиган, тикилиб от изидан унинг тулпор-тулпормаслигини биладиган Эшбўри деган айғоқчини чақириб:

— Ҳеч ким билмас ёр йўлидан чиқиб қўрғон ташқарисида нималар бўлаётганини билиб келасан,— дебди. Айғоқчи: «Хўп бўлади»,— деб зум ўтмай ёрға кириб ғойиб бўлибди.

Эндиги гапни Бобирбекдан эшитинг.

Бобирбек тунда чодирда ўтириб ғазал битибди. Охири чарчаб кўзи уйқуга кетибди. Ушанда ҳам Қаршининг ҳозиргига ўхшаш шамоли бор экан. Бир пайт шамол туриб Бобир янгигина битган ғазалларини учириб кетибди. Ҳалиги айғоқчи ёрдан чиқиб шу яқин орада санғиб юрган экан, бирдан кўзи оқ ўтовга тушибди. Шу зарбобга ўралган оқ ўтовда бир гап бор, деб ўйлаб шарпасини ҳам сездирмай, ўтовга қараб йўл солибди. Кетаётса, оёғи остида бир нарса шилдираб кетибди. Бундоқ олиб қараса, алланималар жимжимадор қилиб ёзилган қоғоз эмиш. Айғоқчининг хат-саводи йўқлигидан қоғозга нималар битилганини билмабди.

«Бунда бир сир борга ўхшайди»,— деб қоғозни олиб сенига солибди-да, у ёқ-буёққа қараб тезда изига қайтибди. Эсон-омон шаҳарга киргач, саройга бориб қўрғон ташқарисида кўрган кечирганларини подшоҳга ҳикоя қилиб берибди. Сўнг қўйнидаги қоғозни чиқариб подшоҳга узатибди. Подшоҳ қоғозга битилган ғазални ўқиб: «Мен сенга ғазал битилган қоғозни олиб кел дебмидим»,— деб айғоқчини олдига солиб қувибди. Кейин қоғозни вазирга кўрсатибди. Вазир ғазални ўқиб, ҳайратдан ёқасини ушлабди. Лекин ғазал тугалланмай қолганидан уни ким ёзганлигини билолмабди. Вазир: «Сизлар ҳам ўқинглар!»— деб қоғозни бошқаларга берибди. Бобирнинг тугатилмай қолган ғазали бирпасда қўлма-қўл ўтиб, машшоғу ҳофизларгача етиб борибди. Подшоҳ вазирнинг маслаҳати билан шаҳар ташқарисидagiлар шаҳарда одам кўп экан, десин деб қўрғон дарвозаси олдига шаҳардаги жамики машшоқларни, карнайчи-ю, сурнайчиларни йиғдириб, катта базм қилишни буюрибди. «Шундай қилсак зора айғоқчи топиб келган ғазал ким томонидан ёзилганлигини билиб олармиз»,— деб ўйлабди вазир.

Қўрғон остига йиғилган бахши-ю, ашулачилар қўшиқ айтиб, карнайчи-сурнайчилар карнай-сурнайларини чалиб шовқин-сурон қила бошлабдилар. Навбат ҳофизларга келибди. Овоздор ёш ҳофиз айғоқчи топиб келтирган ғазални овозининг бор бўйича қўйиб айта бошлабди. Бирпасда ҳаммаёқ сув сепгандек жим-жит бўлиб қолибди. Шамол ҳофизнинг ёқимли овозини учириб баланд кўргондан ҳам ошириб ўтибди. Қўрғон ён-атрофида юрган Бобир тунда бошлаб ҳали тугатмаган ғазалини эшитиб қолибди. Ҳайратдан ёқасини ушлаб, турган жойида тошдек қотиб қолибди. Кейин Бобир ҳам аскарлари орасидаги шоирлар, созандалар, ашулачиларни кўрғон остига йиғдириб, у ҳам қўшиқ айттира берибди. Қўрғоннинг у томонида ашула тўхтаса, бу томон бошларминш, бу томон тўхтаса, у томон ашулачи-

лари авжига чиқармиш. Бир-бирига бас келамаң, деб айтгани айтганмиш.

Подшоҳ вазири билан кийимини ўзгартириб, юрда гима гап экан, деб қўрғонга яқин келса, посбонлар ташқаридан келаётган ёқимли қўшиқни эшитиб, масту аласт бош чайқаб ўлтиришган эмиш. Подшоҳ билан вазир ҳам улар ёнига чўккалашибди. Бир пайт қўшиқ тўхтаб ғазал эшитила бошлабди. Қулоқ солиб туришса, ўқиётган киши ғазал сўнгида: «Эй, Бобир! Бобир-о!»— дермиш. Ғазал деса жонини берадиган вазир Мирзо Бобирнинг ғазалларини кўп эшитган экану ўзини бўлса ҳечам кўрмаганлигидан танимас экан. Подшоҳига қараб:

— Бу ғазал ўқиган киши лашкарбоши ва шоир Бобир бўлса керак. Афтидан унинг ўзи ғазал ўқияпти,— дебди. Кейин подшодан рухсат олиб шоирларга Бобир ғазалларини ўқиттирибди. Шоирлар ёд билган Бобир ғазалларини ўқишибди. Навбат шу тунда тамомламай чала қолган ғазалга келибди. Кейин қўрғон ташқарисига қараб:

— Ҳой, келгиндилар, ҳозирги эшитган ғазални битган кишининг кимлигини биласизларми?— деб қичқирди. Қўрғон орқасидан:

— Биламиз! Биламиз! Ўқилган ғазал саркарда Бобирбекники,— деб овоз қилишибди.

— У киши ҳозир қаердалар?— Вазир яна сўрабди. Шу пайт Бобир баланд овозда ғазал бошлаб юборибди, кейин:

— Ҳозиргина битган ғазали шаҳар ичига кириб, у ерга сиққан, аммо ўзи киролмай сарсон-саргардон бўлиб юрган Бобир шу ерда. Мен — ўша Бобирман,— дебди. Вазир подшоҳга қараб:

— Шаҳар ташқарисига тушган киши саркарда ва шоир Мирзо Бобир экан. У биздан паноҳ тилаб келган. Дарвозани очмоқ даркор,— дебди. Подшо:

— Ақлингни еб қўйибсан. Ўша Бобирнинг шаҳарга

киргач, ҳаммамизни тигдан ўтказади. Йўқ, душманга дарвозани очиш нодонликдан бошқа нарса эмас, ўлсак ҳам курашиб ўламыз,— дебди.

— Йўқ, шаҳаншоҳ Бобир шоир одам. У бекордан-бекорга қиличга ёпишмайди. Қаршилиқ кўрсатмай, дарвозани очмоқ нодонлик бўлмай, ақлдандир. Бобирнинг элга озор бермаслигига мен кафилман,— дебди вазир. Подшо дарвозани очишга ноилож кўнибди. Бобир шаҳарга кирибди. Ғазали туфайли дарвоза очилганидан мамнун бўлиб, ҳеч кимга озор бермабди. Узиям Қаршида қишлаб, баҳорда сафарга чиқмоқчи экан-да. Дони вазир воситачи бўлиб, подшо Бобирбек билан дўстлашиб кетибди.

Қаранг-а, бир ғазал билан шаҳар олинган, деганлари шу эканда!

«ПАЛОВИ БОБИРИЙ»

Мирзо Бобир ёшлигида Жўра деган бола билан қалин ошна экан. У вақтини китоб мутолааси, ов қилиш ва қиличбозликни ўрганиш билан ўтказаркан. Жўра бўлса ошпазликка қизиқар, вақти бўлди, турли хил овқатлар ўйлаб топиб, уларни пишириш билан машғул бўлар экан.

Бобир камон отиб, мерганликни машқ қилса, Жўра қўлига капкир-чўмични олиб, қозонни тарақлатгани тарақлатган экан. Қишилар:

Муҳаммад била Жўра,
Жудаям қалин жўра,
Бобирни овдан сўра,
Жўрани ўчоқда кўр-а,—

деб қўшиқ тўқишган экан.

Кунлар кетидан кунлар келибди, ойлар кетидан ойлар тўлибди, йиллар кетидан йиллар ўтибди. Наврўз

ўтиб ёз келибди, ёз кетидан куз келибди, куз кетидан киш келибди. Мирзо Бобир катта шоир, жангу жадалда қўрқиш нималигини билмас саркарда бўлиб етишибди. Жўра бўлса овқат тайёрласа унга жон киритиб юборадиган пазанда бўлиб етишиб, «Жўра ошпаз» номини олибди. Одамлар, «Жўра ошпаз палов пиширса, гурунч лагандан ўрмалаб юриб чиқиб кетади», деб таъриф қилишибди. Мирзо Бобирга бўлса «Камон билан учар қушни кўзидан уради», деб баҳо беришибди. Тақдир тақозоси билан Мирза Бобир ўз юртидан бош олиб чиқиб кетиб, узоқ Ҳиндистон мамлакатига бориб қолибди. Ҳиндистонликлар уни ўзларига подшоҳ қилиб олишибди.

Жўра ошпаз дўстидан айрилиб қолиб қон-қақшабди, юм-юм йиғлабди. Бобирнинг ўрнини ҳеч ким боса олмабди. Орадан аллақанча вақт ўтибди. Бобиршоҳга қарши бўлган кишилар томонидан таъқибга учраб Жўра ошпаз ҳам ўз юртидан қувғин бўлибди. Ҳуржунига чўмич-капкирини солиб йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб қанча-қанча шаҳарларни кезиб, охири бу ҳам Ҳиндистон юртига бориб қолибди. Одамлардан Ҳиндистоннинг подшоси Мирзо Бобир эканлигини эшитиб: «Ешликда бирга униб-ўсган дўстим Мирзо Бобир ўз ҳимоясига олар»,— деб хурсанд бўлиб кетибди. Ҳиндистон жудаям катта юрт экан. Одамлари кўплигидан кўчаларда қалашиб ётган эмиш. Ҳиндистонликлар меҳмондўст бўлишига қарамай Жўрани танимаганидан: «Бу ёққа кел»,— деб ҳеч бир одам айтмабди. Бир бурда нон, бир қарич жой берадиган киши топилмабди.

Мирзо Бобирнинг ҳашаматли саройига бўлса ҳечам йўлатишмабди. Жўра ошпазнинг умиди пучга чиқибди.

— Бу ерларда санғиб юраверсам, очликдан ўлиб кетишим турган гап. Машойиҳлар: «Узоқнийг буғдойидан кўра яқиннинг сомони яхши»,— деб бекорга айтишмаган экан. Хўроз ҳамма ерда бирдек қичқираркан, эртага юртим қайдасан, деб йўлга чиқаман. Мирзо Бо-

бир билан учрашмасам қиёматда юз кўришарман,— дебди. Бу гапни кекса бир одам эшитиб турган экан:

— Бўтам,— дебди унга қараб,— Бобиршоҳ билан учрашишнинг иложи бор.

Шунда Жўра ошпаз:

— Қандай қилиб? Мен бу юртларга Мирзо Бобирдан бошпана топаман деб келганман. Мана, беш-ўн кун бўлдики, унга учрай олмаяпман. Жон ота, Бобиршоҳ билан учрашиш йўлини кўрсатинг,— деб гапида қаттиқ туриб олибди.

— Қўлингдан нима иш келади,— деб сўрабди ҳалиги киши.

— Пазандалик,— деб жавоб берибди Жўра ошпаз.

— Жуда яхши. Мирзо Бобир яхши пазандани хушлаб, унга ҳурмат — мурувват билан қарайдилар. Яқинда пазандаларидан бири нонкўрлик қилиб шаҳаншоҳнинг овқатига заҳар солмоқчи бўлганда пайқаб қолиб, уни дорга торттирдилар. Яхши таомлар тайёрлаб оғизга тушсанг, Шаҳаншоҳнинг ўзлари сени ҳузурларига чақиртириб оладилар.

Жўра ошпаз ўзи билса ҳам чолни синамоқчи бўлиб:

— Мирзо Бобир қандай овқатларни яхши кўради?— деб сўрабди.

— Угра ош, хўш, қирқма кулчатой, яна илик тўлғазар, хўш, кесма ош, сутли хўрда, кулчатойлоқ, яна лағмон, хамир ош,— деб санай бошлабди. «Ҳаммаси ўзимизнинг таомларку? Лекин бу одам Мирзо Бобирнинг яхши кўрган овқатларини билмас экан. Шаҳаншоҳ қўлбола палов, димлама, қайнатма шўрва билан тирик эди-ку»,— дебди Жўра ошпаз ўзига-ўзи. Кейин чолга қараб:

— Отахон, мени бирон кимсаникига ишга жойлаштириб қўйсангиз, яхшилигингизни асло унутмайман,— деб илтимос қилибди. Ҳалиги киши, хўп, деб, уни бир бойникига олиб борибди. Жўра ошпаз ҳар хил овқатлар тайёрлай бошлабди. Биринчи кун димлама тайёр-

лабди, унга «Меҳмон овқат» деб ном қўйибди, иккинчи кун гўштли овқат тайёрлабди-да, уни «Ажабсанда» деб атабди. Учинчи кун қозон димлама қилиб, «Интиторлик» дебди. Тўртинчи, бешинчи кунлари «Жон бирди», «Хумор», «Етишмадим», «Хонимой» каби номларда ҳамирдан, гурунчдан овқатлар тайёрлабди. Бу овқатлар кишиларга жудаям маъқул бўлибди. Кундан-кун хўрандалар кўпайиб, бошқа емакхоналарга ҳеч ким бормаи қўйибди. Бир кун Жўра ошпаз палов ош пиширадиган бўлиб эрта тонгдан туриб уринишга тушибди. «Мирзо Бобир билан бўлиб эрта тонгдан учрашадиган кун келди. Умидим шу паловдан. Палов оши ҳам шоҳ билан учраштира олмаса тамом вассалом, ҳаюҳайт дейман-да бошқа юртларга жўнаб қоламан»,— дебди ўзига-ўзи у. Жўра ошпаз ошни пишириб, уни «Палови Бобирий» деб атабди. Палов бирпасда сотилибди. Ошни еган киши борки маъқул бўлибди. Жўра ошпазнинг палови кучсизларга куч бағишлабди, хасталарни оёққа турғизибди. Ҳиндлар бир-биридан мазали кўп овқатларни билишар экану, аммо паловни билшмас экан. Бир пасда: «Палови Бобирий»—нинг бир дардга даво», деб гап тарқабди.

Шу пайт Мирзо Бобирнинг ойдан қайтиш вақти яқинлашиб қолибди. Мирзо Бобирнинг шаҳарга кириб, биринчи эшитган гапи дори-ош «Палови Бобирий» бўлибди. «Палови Бобирий» доривор таом, ҳар қандай касални тузатади. Чолни ёш қилади, ёшни кучига куч, қувватига-қувват қўшади» деган миш-миш бутун шаҳар бўйлаб тарқаб кетган экан-да.

— Уша ошпазни ҳузуримга олиб келинглар,— деб буюрибди. Ясовулбоши Жўра ошпазни оёғини ерга теккизмай саройга олиб келибди. Аъёнлар орасида ўлтирган Мирзо Бобир ёшлигида бирга ўсган дўсти Жўра ошпазни дарров таниб: «Хуш, келибсан, дўстим»,— деб бақариб юборай дебди. Лекин султонлиги эсига тушиб, аъёнлар шохимизнинг ошпаздан ҳам ошнаси бор экан-

да, деб ўйлашмасин деган андишага бориб, ўзини танимаганга солибди. Аммо, туғилиб ўсган юрти, ёшлик йиллари эсига тушиб ич-ичидан эзилиб кетибди.

Жўра ошпаз ҳам Мирзо Бобирни кўрган заҳотиёқ уни танибди-ю, «қани буёғи нима бўларкин», деб қараб тураверибди.

— Шаҳарда катта-кичикнинг оғзига тушган ошпаз сенмисан, қаердан бўласан? — деб сўрабди Мирзо Бобир.

— Ҳа, ўша ошпаз менман. Эшитганингиз бўлса Фарғонанинг Ахсикент деган шаҳариданман. Шоҳим, нима, бу юртда ошпазлик қилиш гуноҳми? — дебди Жўра ошпаз. Мирзо Бобирнинг:

— Саволларимга тўғри жавоб қилсанг гуноҳкор бўлмайсан. Бўлмаса ошга қўйган номинг учун гуноҳкор деб топиб, бошингни танангдан жудо қиламан, — деганига Жўра ошпаз шундай жавоб қилибди.

— Майли, савол берсангиз бера қолинг. Худо ҳақи тўғри жавоб бераман.

Жўра ошпаз шундай дебди-ю ичида: «Оббо, Мирза Бобир ҳам гуноҳкори йўқми суриштириб-суриштирмай дорга тортаверадиган султонлардан чиқибди-да», — дея хаёлидан ўтказибди.

— Ошпазликни қачондан бошладинг, бу касбда нималарга эришдинг? — деб савол берибди Бобир.

— Ёшликдан ошпазликни ихтиёр этиб, нималарга эришганлигимни кўриб билиб турибсиз-ку? Кишиларни тўйдирдим, ҳеч ким кўрмаган, емаган тансиқ овқатлар тайёрлаб хўрандаларни мамнун этдим. Лекин ўзим тўйиб овқат емадим, ёлчитиб кийим киймадим, охири оқибат юртимдан қувгин бўлдим. Қозон-капкирга ёпишиш бошқа экану қилич кучига ишониш бошқа экан, — деб кўзига жиққа ёш олибди. Туғилиб ўсган юртининг номини эшитиб Мирзо Бобирнинг кўнгли бузилиб кетибди, ичида пинхона юм-юм йиғлабди. Кейин: «Менга шама қилаяпти», — дебди ўзига-ўзи.

— Йўқ, сен хато қиласан, қозон-капкирнинг кучи ҳам, вақти келса, қилич тиғидан ўткирроқ бўлади. Неча хил овқат тайёрлаш қўлингдан келади?— Яна савол берибди Мирзо Бобир.

— Қўлимдан минг бир таом тайёрлаш келади,— даядил жавоб берибди Жўра ошпаз.

— Шуларни бир ўзинг ихтиро этдингми?— сўрабди султон.

— Ҳам ўзим, ҳам бошқалар,— дебди Жўра ошпаз.

— Бу ерга келиб қандай овқатлар яратдинг?— сўрабди Бобир.— ««Ҳайронман», «Меҳмон овқат», «Мусофир оши», «Ётар қорин ярим», «Интизор», «Етишмадим», «Дармон бўлар», «Ажабсанда», «Тез пишар» ва ниҳоят...— Жўра ошпаз бу ёғини «Палови Бобирий»— деб айтмоқчи бўлибди-ю қўрқиб, тили калимага келмай қолибди.

— «Палови Бобирий»-чи?— сўраб қолибди тўсатдан Мирза Бобирнинг ўзи.

— Ҳа-ҳа, «Палови Бобирий» деган овқат ҳам ихтиро қилганман,— дебди шоша-пиша қалтираб Жўра ошпаз. «Энди ўлдим» деб турган экан ичида, ясовулбоши қиличини қиндан суғуриб:

— Умри қисқа овқатни султонларнинг султони шохимиз номлари билан аташга қандай журъат этдинг, бетофиқ,— деб Жўра ошпазга ёпиша кетибди. Бобир уни тўхтатиб қолибди. Бундан дадиллашган Жўра ошпаз:

— Паловга бундай ном қўйишимнинг сабабини унча-бунча киши англаб етолмайди. Бунинг маъноси шундаки, мен узоқ Фарғонадан бўламан. Бизда палов емай-диган киши йўқ. Ҳамма шу тансиқ таомни яхши кўради. Биз томонда одам ош билан туғилиб, ош билан кўмилади десам тўғрироқ бўлади. Тўю-томошалар, йиғин-ўтиришлар паловсиз ўтмайди. Мен ғазал оламининг ёруғ юлдузи, жангу-суронларнинг шунқори шаҳаншоҳ

Мирзо Бобирни жудаям яхши кўраман. Шу шоир ва саркарданинг муборак номлари кишилар хонадонига янада кириб борсин, уларга мададкор ва қувват берсин, деган ниятда таомлар подшоси паловга «Палови Бобирий» деб ном қўйдим.

Жўра ошпазнинг жавобидан Мирзо Бобир мамнун бўлиб:

— Мен розиман,— деб юборганини ўзи ҳам билмай қолибди.

— Мен паловнинг беш юздан ортиқ турини биламан. «Палови Бобирий» «тез пишиши, таъми, хазм таомлиги ва шифобахшлиги билан алардан ажралиб туради,— дебди Жўра ошпаз Бобир сўзидан яна дадилланиб.

— Саволларимга яхши жавоб қилдинг,— дебди унга Мирзо Бобир. Энди шартимни бажаришинг керак. Шартим шуки, ҳозирнинг ўзида шу ерда ўша «Палови Бобирий» ошингни тайёрлайсан. Менга маъқул бўлса бошдан-оёқ сарпо бераман.

Жўра ошпаз хўп дебди-да, оёғини қўлига олиб «Палови Бобирий»ни тайёрлашга киришибди. Ҳали пишмасдан туриб паловнинг ҳиди сарой аҳлини сарҳуш этибди. Палов тайёр бўлгач, уни сузиб тортишибди. Ҳамма мақтаб-мақтаб ебди. Мирзо Бобир:

— Палов пишриш санъати ва ошпазга не деб баҳо берасизлар,— деб сўрабди аъёнларидан. Шу пайт Жўра ошпаз номига чор-атрофдан раҳматлар ёғила бошлабди.— Ҳозир ўзининг пазандалик ҳунари ва ширин оши билан бизни шод этган киши менинг ёшликда бирга ўсган дўстим Жўра ошпаз бўлади,— деб Мирзо Бобир дўстини кучоқлабди. Кейин Жўра ошпаздан: «Мени кўриб, муддаоинингга етдинг. Энди Ҳинд элида қоласанми ё Фарғонага қайтасанми?»— деб сўрабди. «Сизчи?»— дебди Жўра ошпаз соддалик билан. Унга қараб Мирзо Бобир:

Келдим бу сари ўз ихтиёрим билан
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур,—

— Ундай бўлса мен ҳам сиз билан бирга бўламан,—
дебди Жўра ошпаз. Мирзо Бобир Жўра ошпазга «Мав-
лоно назанда» унвонини бериб, ўзининг бош ошпази қи-
либ тайинлаганини элга маълум қилдирибди.

ЕТИМ ҚОЛМАСИН...

Мирзо Бобирнинг отаси Умаршайх шикорга жуда
ўч эди. Кўп вақтини тоғу-тош, қиру-адирларда ов ов-
лаш билан ўтказарди. Қачон овга отланса Мирзо Бо-
бирни бирга олиб кетарди. Умаршайх бир куни ўғлини
олиб яна овга чиқибди. Тонг саҳардан намозшомгача
ўлжа ахтарибди. Аммо ови ҳеч юришмай, бирон-бир
ҳайвон, парранда отолмабди. Бундан жудаям жаҳли
чиқибди. Охири бўлмабди. Ҳориб чарчаганидан отда
юршга ҳам ҳоли қолмабди. Олдиларидан чиқиб қол-
ган қир устида тўхтаб дам олишликни буюрибди. Шу
найт овчилар ёнидан бир кийик ўтиб қолибди. Умар-
шайх ўлтирган жойидан туриб кийикни нишонга олиб-
ди. Мирзо Бобир шошиб камонга ёпишиб отасининг ки-
йикни отишига йўл қўймабди. Ўғлининг бу қилмишидан
Умаршайхнинг баттар жаҳли чиқибди. Ўғлига қараб:

— Мирза, нега бундай қилдингиз. Шундай сарсон
юрганимиз етмасмиди, ахир бу ўзингизга аён эди-ку.
Бундай хатти-ҳаракатингизнинг боиси не?— деб сўраб-
ди. Шунда Мирзо Бобир:

— Падари бузруквор, сиз камон билан нишонга ол-
ган жониворнинг ёнида ёш боласи бор эди. Отасини
отсангиз боласи етим қолиб, ҳоли не кечарди. Ўзингиз
ўйланг. Бордию сизга ўқ отиб шикастласалар мен не
қушларга қолган бўлур эдим,— деб жавоб берибди.
Мирзо Бобирнинг сўзи Умаршайхга таъсир қилиб, ов-
ни тўхтатибди. Кейинчалик ҳам, ҳуда-беҳудага шикорга
чиқиб, безабон жониворларни отавермайдиган бўлибди.

ОҚИЛОНА ТАДБИР

Самарқандлик шоир Мажлисий Ҳиндистон подшоси Мирзо Бобирнинг назм ва саркардаликдаги донғини эшитиб, уни кўрмоқчи бўлибди. Ёнига шоир Ситорийни олиб узоқ Ҳиндистон юртига жўнабди. Улар чўлни-чўл, тоғни-тоғ, сувни-сув демай юришиб, бир пайт Ҳиндистон юртига етиб боришибди. Бобиршоҳ билан учрашамиз, деб иккови росаям ҳаракат қилишибди. Лекин шоҳ ҳузурига киришнинг ҳеч бир иложи бўлмабди. Нима қилишини билмай, бошлари қотибди. Шунда Ситорий Мажлисийга қараб: «Биронта суворийга тегажонлик қиламиз. Бизни гуноҳкор деб топиб Бобиршоҳ ҳузурига олиб борадилар. Биз у ерда шаҳаншоҳни кўриб ўз муддаоимизни айтамиз,— дебди. Бу сўз Мажлисийга маъқул бўлмабди.

— Йўқ, бир бегуноҳга қўл кўтармоқ инсофдан эмас,— эътироз билдирибди у.— Бунда ақл-идрок билан Мирзо Бобир ҳузурига элтадиган чорани ишга солмоқ керак.

Мажлисий ўйлаб-ўйлаб:

— Мен бир тадбир ўйладим. Бобиршоҳни ёмонлаб ғазаллар битаман-да, уларни одам гавжум жойда то шаҳаншоҳ қулоғига етгунча ўқийвераман,— дебди. Бу гап шоир Ситорийга ҳам ёқиб тушибди. Икковлашиб бозорга бориб, шолча билан кўрпача сотиб олиб, шаҳар дарвозаси олдига ёйишибди. Мажлисий Бобиршоҳни ёмонлаб ғазал айтаверибди. Узоқ яқиндан келиб шоир ғазалларига қулоқ солаётганларидан бири «Форсийдан ҳам бўлсин, форсийдан»,— деб сўраб қолибди. Мажлисий бирдан форсийча ғазал бошлаб юборибди. Унда ҳам Бобиршоҳни қоралабди. Шу орада санғиб юрган подшо айғоқчиларидан бири форсча ғазалнинг маъносини англаб қолиб саройга қараб чопибди. Айғоқчи топиб келган хабардан дарғазаб бўлган Мирзо Бобир:

— Менинг шаънимга ҳақорат тошини отган ўша

келгинди шоирни тутиб, жазосини беринглар,— деб буюрибди. Шоир Ситорийга тегмай, унинг: «Ғазал айтганга ҳам ўлим эканми», дейишига қарамай, жаллод Мажлисийнинг кўзини боғлабди-да, дор остига олиб борибди. Бўйнига сиртмоқ солган пайтда шоир:

— Ҳамма эл-юртда гуноҳкор деб топилган кишининг охирги илтимоси бажарилади. Бу адолатли одат сизларда йўқми?— деб сўрабди.

— Бу одат бизда ҳам бор. Э, дарвеш, охирги сўзингни айтсанг, майли айта қол. Аммо охирги илтимосим билан шаҳаншоҳнинг қаҳр-ғазабини юмшатиб, ўлимдан сақланиб қоламан деб ўйласанг, чучварани хом санабсан,— дебди.

Шоирнинг кўзларини ечиб, қўлини кишандан ҳоли қилишибди. «Менга қалам билан қоғоз беринглар»,— дебди Мажлисий. Унга қалам билан қоғоз беришибди. Шоир шундоқ дорнинг тагида ўлтириб олиб байт битибди. Кейин:

— Манави ёзганларимни шоҳингга олиб бориб, гуноҳкорнинг ўлим олди охирги илтимоси шу экан, ўқиб жавоб қиларкансиз дейсан,— дебди ясовулбошига. Ясовулбоши Мажлисий битиб берган қоғозни олиб Бобиршоҳ олдига борибди.

Мирзо Бобир ғазални ўқиб ҳайратдан ёқасини ушлабди. Мажлисий ғазалида, Бобирни излаб узоқ Самарқанддан бу ерга келгани, у билан учрашиб ғазалхонлик қилиш нияти борлигини, аммо Бобир олдига кира олмай, Ҳиндистон кўчаларида оч-наҳор, дарбадар кезиб юргани, шоҳ ҳузурига киришга уринишлари беҳуда кетганлигини айтибди. «Шунинг учун ҳам сенинг шаънингга ёмон сўзлар битдим. Одатда кишилар мақтовни эмас, ғийбатни тез етказадилар. Чунки ғийбатнинг умри калта бўлса ҳам, тез нишонга етиб бориб, ишини кўрсатади. Шу боисдан ғийбатга тўлиб-тошган ғазалим тез етсин деб, сенга атаб ҳамду санолар битмадим. Шояд ҳажвиям таъсир қилиб, ҳузурингга кириш

шарафига муяссар бўлсам, деб ўйладим. Борди-ю ризқим узилиб Ҳиндистон элида бошимни танамдан жудо қилишса, танамни она юртим Самарқандга олиб бориб дафн қилдирсанг»,— деб ёзибди-да, ғазал сўнгида Бо бирининг:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши,
Кўнглум бу ғарибликда шод улмади ох,
Ғурбатда севинмас эмиш албатта киши.

рубойисни келтирибди.

Ғазални ўқиб бўлиб: «Ғуноҳкор деб топилган шоирни тезда ҳузуримга олиб келинглар»,— деб буюрибди Бобир. Мажлисийни саройга олиб келишибди. Бобир уни: «Хуш келибсиз, марҳамат!»— деб ўрнидан туриб ялиқ кутиб олибди. Мажлисий шоир Ситорийни ҳам саройга олдиртириб келибди.

«Боғи Бобирийда» мажлис чақиртирилиб мушоира бошланибди. Ғазалхонлик, аския, қизиқчилик тонг отгунга қадар давом этибди.

Мушоирада шоир Мажлисий билан Бобиршоҳ ҳам беллашиб, бир-бирини енголмабди. Ўз ғазалларига яхши жавоб олганидан мамнун бўлган Мирзо Бобир Мажлисийни ҳузурда олиб қолиб, унга муҳрдорлик лавозимини берибди.

УЧ...

Беҳзодни одамлар: «Чизган одамларнинг нариги дунёда ўз жонларини сўрайдилар, топиб беролмасанг дўзахда куясан»,— деб қўрқитишларига ҳам қарамай, тап тортмай расм чизгани-чизган экан. Ҳадеб камситиб ҳақоратлашавергач, у душманларидан бошлаб ўч олишга аҳд қилибди. Хусусан: «Расм чизган эмас, уни кўрган киши ҳам гуноҳга ботади»,— деб вайсовчи домладан «ўч» олишга қарор қилибди.

Бир кунн Бехзод уйн деворига айш-ишрат қилиб ўтирган кишиларнинг суратини чизибди. Уйнинг ўртасига дастурхон ёзилган, дастурхонда турли хил шароблар, амма ширакайф, кўзлари сузилган. Улар орасида домла ўхшаганлар ҳам ўтирганмиш, қўлларида қадаҳ!..

Расм тайёр бўлгач, Бехзод домлани меҳмонга таклиф этибди.

Ўртасига домла беш-олти ҳамтовоқ гумашталарини олиб, Бехзодникига етиб борибди. Зиёфат авжига чиққанда, Бехзоднинг икки-уч дўсти ҳалиги меҳмонлар ўтирган уйга кириб келишибди. Улардан шўхроги:

— Э, домла почча, зиёфат қуюқ-ку, бир томонда позу-неъмат, иккинчи томонда майхўрлик, ҳа, бундоқ улфатларни зиёфатга таклиф қилмайсизларми?— деб орқа девордаги суратга ишора қилибди. Домлалар салла-тўнни кўтарганча қочишган экан.

Домла бўлиб ўтган сирни очиб, Бехзоднинг расво-сини чиқарай деса, калтакнинг бир учи ўзига келиб тетишини англаб, тишини-тишига босибди. Аммо Бехзоддан пинҳона ўчини ола бошлабди. Рассом бошқа юртга кўчиб кетиб тинчиган экан.

ҚИМНИ ОЛДИН ЖАЗОЛАШ КЕРАҚ?

Бехзод Хиротлик дўстининг, «Девонш» саҳифаларига шу қадар меҳр ва муҳаббат билан суратлар ишлабдики, кўрганнинг ақли шошармиш.

«Бехзод чизган суратлар шунчалик жонли чиқибдики, гўё улар китоб саҳифаларидан чиқиб келаётгандай бўлмиш»,— деган гап бир зумда ҳамма ёққа тарқаб кетибди. Бу гап ҳокимнинг қулоғига ҳам етиб борибди. У Шайхулислом билан бамаслаҳат Бехзодни қаттиқ жазоламоқчи бўлибди.

— Олдин кимни жазолаш керак? Китоб битганими,

с ушга расм ишлаганними?— деб бошлари қотиб қолибди.

Албатта олдин китоб битганни жазолаш керак, чунки у битиб, китобот қолдирмаганида, Беҳзод нимани ҳам безарди.

Шундай қарорга келишгач, шоирни топиб жазосини беришга қарор қилишибди. Шоирни сўраб-суриштиришса, аллақачон оламдан ўтган экан!

— Китобни битган киши ҳам оламдан ўтиб, арши-аълога йўл олган экан. Энди рассомни қандай жазолаш керак? Уни жазога тортсак, у чизган расмларни кўрганлар ҳам жазосини топиши керак.— Шундай деб бошлари қотиб, жазо йўлларини ахтаргунларича Беҳзодни бошқа юртнинг подшоси ўзига қурдираётган қасрни безашга чорлаб қолибди. Ажойиб меҳнат қилишга имкон топган Беҳзод ўша юртга қараб йўл олибди.

БОҒДАГИ ВОҒЕА

Хуросон ҳукмдори бир боғ яратиб, унинг ўртасига катта, ҳашаматли қаср ҳам қурдирибди. Қасрни безашга турли жойлардан рассомлар, ҳаттотлар, ганжкорлар, тоштарошларни йиғибди. Улар орасида машҳур сураткаш мавлоно Қамолиддин Беҳзод ҳам бор экан. Ҳаттот билан рассом, наққош билан тоштарош, ганжкор билан меъмор бир-бирлари билан баҳсни-баҳсга улаб, ишга берилиб кетишибди. Тоштарош тошга жон киритибди, ганжкор ганж билан бинога шундай безаклар берибдики, кўрганлар ҳайратдан ёқасини ушлашибди. Ўз ҳунарини қандай кўрсатишни билмай Беҳзоднинг жуда боши қотиб қолибди. Деворларга инсон суратини чизай деса, гуноҳкор қилишларини ўйлаб чўчибди, бошқа расмлар ишлай деса, уни билмабди. Ҳеч чидаб туролмабди:

— Бор-э, таваккал,— дебди-да, ўзига ажратилган жойга икки-уч санамнинг базмини акс эттирувчи сурат-

ни ишлашга киришибди. Оловдек қип-қизил гилам со-
ниган, алвон дастурхонда хилма-хил мевалар... Аёл-
лар шўх базм қилиб ўтиришибди... Кўрган киши бир-
ганига ҳушидан кетармиш, ўзига келгач, дастурхондаги
мевадан оламан, деб беихтиёр қўл чўзармиш...

Султон келиб Беҳзод чизган расмларни кўриб, ҳан-
гу манг бўлиб: «Санамлардан ҳўв анаву ўнг томонда-
гиси ёнимга келсин, қўлидан бир пиёла май ичаман»,—
дебди. Шунда унинг сабри чидамай гўзалларнинг олди-
га бориб, бировига қўлини чўзибди. Қўли деворга ури-
либди...

Подшо ҳижолат чекиб, Шайхулисломга қарабди.
Ҳовиргача расмга тикилиб ҳангу-манг бўлиб, ақлдан
озиб нима қиларини билолмай турган Шайхулислом
подшонинг: «Ваҳ!» деганидан чўчиб ўзига келибди, су-
ратга чизилган аёллар рассом Беҳзоднинг иши эканли-
гини англаб: «Йўқот!» деб бақирибди. Икки-уч киши
дарров расм олдига бориб деворни қира бошлабди.
«Оқибатда нима бўларкин?»— деб бир чеккада турган
Беҳзод чопқиллаб расм олдига келибди-да, унга кўн-
даланг бўлибди.

— Бундай инсон расмини чизишга қандай журъат
ётдинг, ахир, одам суратини чизмоқ гуноҳи азим-ку,—
дебди Султон Беҳзоднинг ҳунари олдида таслим бўлиб.

— Олампаноҳ, расми қириб ташлашларига йўл
қўйманг. Ахир, яшироқ қаранг-а, санамларнинг ёқа-
ларида, бошларидаги рўмолларида турли оятлар ёзил-
ган. Уларни қирдирсангиз оятларни ҳам қирдириб таш-
лаган бўласиз. Бу энди ўта гуноҳ...

Беҳзоднинг санъаткорлиги-ю, топқирлигига қойил
қолган Султон: «Расм қириб ташланмасин, хона менинг
ҳарамимга ажратилсин»,— деб фармони олий берибди.
«Подшоҳнинг амри-вожиб»— сурат яшаб қолибди.

ШАЙХ БИЛАН МАШРАБ

Бобораҳим Машраб ёшлигида бир шайхнинг қўлида хизматкор-қарол экан. Шайхнинг тиним бермай ишла-тиши, ёлгон-яшиқ гапириб тухматлар қилиши шоирнинг жонига тегибди. Бир кун шоир шайхдан қутилишни ўйлаб қўйидаги ҳажвни битибди:

Кечадан тонг отгунча оч ит каби увлар кўринг,
Бас таъмагирлик-ла қилгай тоату таквойи шайх.
Нафс учун кўр баднамолар ичра расводур ўзи
Дину имонни мол учун сотгай яна маккор шайх.

Шоир ҳажвни теракка осиб қўйибди. Бундан хабар топган шайх шоирни уриб-сўкиб уйдан қувиб юборибди. Машраб шаҳар четида турувчи бир бечоранинг уйида ўзига бошпана топиб, ўша ерда яшай бошлабди. «Гапни гап қувади»,— дейди машойиҳлар. Машраб битган ғазал бирнаса қўлма-қўл ўтиб, шаҳарга ёйилиб кетибди. Шайх шарманда шармисор бўлибди. Одамлар уни «шайх козиб» деб атай бошлабди. Шайх кўчага чиқиб, одамларга кўрина олмайдиган бўлиб, уйда ўлтириб қолибди.

Шайх Машрабдан ўч олишга аҳд қилиб, орқасига одам қўйибди. Кунлардан бир кун Машраб толиби илм ошналариникига меҳмонга борибди. У ерда тонг отгунга қадар газалхонлик бўлибди. Машраб ёқтириб қолган ғазал битилган китобни сўраб олиб, тонг отар пайтда кулбасига қайтибди. Айғоқчи Машрабни пойлаб турган экан. У шайхга:

— Ҳали ҳўроз қичқирмаган каллаи саҳар пайт эди. Сада қайрагочнинг тагида пойлаб турсам, Машраб деганингиз қаёқдандир келиб, ҳужрасига кириб кетди. Тикилиб қаровдим, кўзим қўлтиғига қистириб олган нарсага тушди. Қимматлироқ бирон-бир нарсани ўмарганга ўхшайди,— деб хабар берибди.

Шайх апил-тапил кийиниб, кавушни қўлига олиб,

қозни қознинг олдига чопибди. Шайх қознинг олдига кирар-кирмас:

— Жаноби қозию-аълам, ашаддий ўғрини қўлга туширдик. Буюрсангиз, ясовулбошингиз уни бу ерга олиб келиб, зиндон қилишса,— дебди ҳовлиқиб.

Ясовуллар шоирни жойидан тургизиб, турткилаб-сурткилаб қозихонага олиб келишибди. Машраб қарга ахлат титмасдан туриб, қозихонага келиб ўлтирган шайхни кўриб, гап нимада эканлигини дарров англабди.

— Бу шоир Машраб-ку,— дебди шайхнинг қулоғига қози. Шайх:

— Йўқ, бу шоир эмас, муттаҳам, ўғри. Уни тезликда авахта қилиш керак,— дебди.

— Кимсан! Қаллаи саҳарлаб уйингга қаёқдан келдинг? Қўлтиғингга қистириб олган ўғирлигинг нима эди?— ўзини танимаганга солиб кетма-кет савол бера-верибди қози. Шоир ётиғи билан ўзини танитибди.

— Мен Бобораҳим Муллавали ўғли Машрабман. Шоир кишилар оромидан бошқа нимани ҳам ўғирларди. Бу ўғирлик айримларга роҳат бағишласа, баъзи-бирларга азоб беради,— дебди шайх томонга қараб.— Мен шоирман. Қалам-қоғоз ўғирлай деса, улар ўзимда етарли. Ғазал ўғирлашни эса одат қилмаганман.

— Ўғрисан! Бир нарсани ўмариб уйингга кириб кетаётганингни шайхнинг одамлари кўрибди-ку?— дебди қози.

— Шайхим айтган бўлсалар, ишонмоқ даркор. Негаки ёлғон билан ростнинг, ҳаром билан ҳалолнинг фарқи бормайдиган шайхим умрларида бирон марта рост сўзлаган бўлишлари ҳам мумкин,— жавоб берибди Машраб.

Машраб тўғриман деса, қози ўғрисан, дермиш. Шоир қанчалик куйиб-пишиб гапирмасин, бари бир қозини ишонтира олмабди. Қози билан ади-бади айтишиб ўширшининг ҳеч бир фойдаси йўқлигига кўзи етиб:

— Ҳа, ўғриман, тақсир,— дебди Машраб.

— Нимани ўғирладинг,— сўрабди қози.
— Жуда қимматли нарсани,— жавоб қайтарибди шоир.

— Кумушними?

— Йўқ?

— Олтинми?

— Олтиндан ҳам қиммат?

— Бўлмаса марварид экан-да?— деб сўрабди кўзларини чақчайтириб қози.

— Дуру марвариддан ҳам қимматлироқ,— дебди Машраб.— Хонамга яшириб қўйибман. Одам юборсангиз олиб келади. Майли, ўша нарса сизники бўла қолсин, ўзимни эса ўғри деб авахтага ташлай қолинг. Лекин бу бандан осийнинг сиздек олий паноҳга бир арзи бор. Шунни бажарамиз, деб шайхим икковингиз қасам ичасизлар. Шундагина ўғирланган нарсам яшириб қўйилган жойни айтаман. Бўлмаса, бу сир, ўзим билан бирга кетади...

Машраб зиндонбанд бўлса, тезроқ ниятига етишини ўйлаб, қози рози бўлибди. Дуру гавҳардан ҳам қимматлироқ нарсанинг қўлига тезроқ тушишини уйлаб, юраги ошиққан қози:

— Майли, шартингни айта қол,— дебди. Машраб:

— Муҳтарам қози, шартим шуки, сиз шайхимнинг «Шайхи козиб», яъни ёлгондакам шайх эканлигини одамлар олдида очиқ-ойдин айтасиз,— дебди.

— Йўқ, бу асло мумкин эмас,— деб жавоб берибди қози.

— Бўлмаса, мен ҳам олтину дурдан қимматлироқ нарса қаерда яширинганини айта олмайман,— қатъий дебди Машраб.

Олтин деса отасини сотишга тайёр турувчи қозининг шоир шартига рози бўлишдан бошқа иложи қолмабди.

— Шайхим сиз бўлсангиз, Жоме олдида туриб шоир Машрабдан кечирим сурайсиз. Шайх аввалига ҳечам рози бўлмабди. Кейин Машрабнинг ўғрилиги фош этил-

са, шоирдан бир умрга қутулишини ўйлаб, рози бўлибди. Қози билан шайх қўлларига нон ва қуръонни олиб: «Машраб шоирнинг шартини бажарамиз!» деб қасам ичишибди. Машраб дурдан ҳам қимматлироқ, олтиндан ҳам аълороқ ўғирланган нарсасини қаерга яшириб қўйганлигини айтибди. Ясовулбоши бориб, тезда уни олиб келибди.

Қози ўралган нарсани шошиб очса, унинг ичидан китоб чиқибди.

— Бу китоб-ку?— бақирибди қози.— Ўғирланган олтиндан аъло, гавҳардан ортиқ нарсанг қани?

— Шайхим, сизга хабари етказилган ўғирлик нарсана шу китоб. Дарвоқе мен учун ҳамма нарсадан, яъни олтину дуру гавҳардан аълороқ китобдир. Толиби илм ошналаримдан сўраб олиб, шайхимга ўхшаган кишиларнинг кўзи тушмасин, деб ичимга яшириб олиб келган нарса — ана шу сиз кўриб турган ғазал битилган китобдир.

Машраб сўзини тугатар-тугатмай:

— Йўқол кўзимдан!— деб қичқирибди қози.

— Э, йўқ, қозию-аълам,— дебди Машраб.— Нон билан қуръон ўпиб қасам ичгансиз. Айтганингизни қилмасангиз, қуръон билан нон уриб кетади-я! Менга қолса, шартимни бажармагунингизча ҳеч қаёққа кетмайман.

Қози аввалига жудаям дарғазаб бўлибди. Кейин жаҳлдан тушиб, ўзига келибди-да, шайхни «Шайхи қозиб», деб эълон қилибди. Қозининг қистови билан шайх шоир олдида тиз чўкиб, кечирим сўрабди. Шу-шу шайх «шоир», «шеър» сўзларини эшитиб қолса, дағ-дағ титрайдиган бўлибди.

Машраб:

Хўжа, сайид, бегу хон, сардорлар бадкор эса,
Зулм тиғи тез этурда ҳар бири номдор эса,
Косалес каззоб шайхлар бу ватанда бор эса,

Мазлум эллар инграшуб ким парча нонга зор эса,
Куфр элига Машрабдек раҳнамо пайдо бўлур,—

дебди-да, бу шаҳардан ҳам бош олиб чиқиб кетибди.

ҲАЗАЛИМ — БОР-ЙЎҒИМ

Машраб бир қишлоққа қараб кетаётиб, йўл бўйида ишлаётган кишини кўриб қолибди. У кўшиқ айтиб қўшда ҳайдалган жойга жўяк олаётган экан. Ўзи битган ғазалларни пойма-пой қилиб, бузиб айтаётганини кўриб, Машрабнинг тозаям жаҳли чиқибди. Шудгор четидаги тутнинг тагига бориб, сояга ёнбошлабдида, деҳқон ишини тугатишини пойлабди. Йиғит жўякни тортиб бўлиб, тутнинг тагига чўккалабди. Шу пайт Машраб тез ўрнидан турибди-да, салом-алик ҳам қилмасдан қўлига кетмонни олибди. Кейин тўппа-тўғри пайкалга кириб, ҳозиргина олинган жўякларни жонжаҳди билан буза бошлабди. Буни кўрган йиғит ҳайҳайлаб қичқириб, Машрабнинг олдига келиб кетмонга ёпиша кетибди.

— Жинни-пинни бўлдингми? Нега мен олган жўякларни бузаясан?— дебди.

— Мен-ку, соппа-соғман. Сен ақлдан озганга ўхшайсан. Сен не-не машаққатлар билан солинган иморатни бузганингда, мен жўякларингни бузсам нима бўпти?— деб жавоб қилибди Машраб.

— Қанақа иморат? Кимнинг иморатини бузибман? Очқироқ айт!— ҳеч нимага тушунмай боши қотибди деҳқоннинг.

— Қанақа иморат бўларди? Менинг уйим-да,— дебди шоир.— Ҳозиргина айтган кўшиғинг меники. Иморатим ҳам, бор-йўғим ҳам шу ғазалларимдир. Сен бўлсанг, уни чалакам-чатти айтиб, дилим кулбасини вайрон этдинг.

Қишлоғига ғазали етиб келиб, ўзи келмаган шоир-

си шундоққина ёнида кўриб деҳқон ақлдан озай дебди. Кейин ўзига келиб, Машрабни кучоқлаб олибди, бундан буён бирорта газалини ҳам бузиб айтмасликка сўз берибди.

МАШРАБ БИЛАН ИМОМ

Узоқ сафарга чиққан шоир Машрабнинг йўли бир қишлоққа тўхтабди. Қишлоқ масжиди олдида тўпланган тумонат одамни кўриб, ўша ёққа қараб юрибди. Борса, имом ҳадеб ваъз айтаётган эмиш. Машраб яқинроқ борибди. Имом ёдлаб олган қандайдир форсча ҳикоятни айтиб, кейин уни оят деб: «қобил бандаси ундоқ қилса, жаннати бўлади, бундай йўл тутса, беҳиштга кирди»,— деб ёлғон-яшиқ гапларни сўзлаб, одамларни лақиллатаётган эмиш. Нодон имомнинг бу қилмиши Машрабнинг жаҳлини чиқарибди. Шоир уни иккинчи марта ёлғон гапирмайдиган қилиб эл олдида боплаб адабини бериб қўймоқчи бўлибди.

Машраб имомнинг ёнига борибди-да, секин унинг қулоғига:

— Тақсир, сўзингизни бас қилинг. Қобилу мўмин бандаларни алдаманг, ўзингиз алданиб қоласиз,— дебди.

Имом ёнига келган жулдурвоқи тўндаги кишининг гашига парво қилмай, оғзини кўпиртириб гапиришда лавом этибди. Орадан анча-мунча вақт ўтибди. Имом билган-нетганларини сўзлаб бўлибди. Одамлар биринкетин тарқала бошлабдилар. Қаяққа боришини билмай ўртада қаққайиб турган Машрабни кўриб қолган имом сўрабди:

— Ҳали ваъз айтаётганимда бир нима дедингми, сенавфиқ?

— Боя ҳазратимнинг қулоқларига бу бемаъниликни оёс қилинг. Одамларни ёлғон-яшиқ сўз билан алда-

сангиз, ўзингиз алданиб қоласиз дедим,— жавоб берибди Машраб.

— Сўзимнинг нимаси ёлғону, нимаси рост экан, бадбахт келгинди?!— баттар жаҳли чиқиб, қичқирибди имом.

— Сабаби,— дебди Машраб унга қараб,— ҳазратим нима деяётганларини ўзлари ҳам билмайдилар. Чунки ёддан айтган сўзлари дуо эмас, балки форсча оддий тарихдир. Шунини айтиб, сиздек ҳазратимни ўзлари билмаган ҳолда гуноҳга ботиб қолаётганларидан форир этмоқчиман, холос.

Имом бўш келмабди. Шаллақиликка ўтиб:

— Сен менга туҳмат қиляпсан, қаллоб?! Ҳозир қишлоқ аҳлини йиғиб, қора калтак қилдириб, қишлоқдан қувдираман,— дебди.

Машраб:

— Андак сабр қилинг. Каминаи камтарин қаландар либосидаги машҳур шайхлардан бўлади. Майли, сиз мавлонага ҳам бир яхшилик қила қолай, ўзлари билмасалар худоини таоло билар, кейин қора калтак қилдириб ҳайдаттирмасалар ҳам каминанинг ўзи қишлоқдан чиқиб кетади,— дея ёнидан қалам билан қоғоз чиқариб имом тилидан узундан-узун ҳажвия битибди.

— Тақсирим,— дебди ёзган қоғозини имомнинг қўлига тутқазиб,— мана бу жуда ўткир оят билан дуодир. Ҳозиргина ўқиган форсча тарих ўрнига обдан ёдлаб олинг-да, панду насиҳатингизни айтаверинг. Шундай қилсангиз, гуноҳга ботмай, қоплаб савоб оласиз.

Имом хатни шоир қўлидан олиб олиб, очиб кўрибди, сўнг ичида ўзига-ўзи: «Бу қаландар-шайхнинг гапида жон бор. Форсийни билмаганимдан ёдлаб олганларимнинг маъноси нималигини тушунмайман-да, бунинг хати чакки эмас. Жимжимадор экан. Майли, бунинг дуосини ҳам кўрай-чи!»— дебди-да, ёзувни қўйнига яширибди. Кейин ёлғондан дўқ-пўписага ўтиб, Машрабга ёпиша кетибди:

— Ҳой одамлар, мана бу бетавфиқ мени ноҳақ ҳақоратлади. Салкам ўн йил сизларга тариқат-шариатдан сўзлаб, гафлат уйқусидан уйғотиб келган мендек имомларнингни ёлғончи — фирибгар деб атади. Бу билан менигина эмас, балки шариатга-ю, тариқатга ҳам тил теккизди. Уни қора калтак қилиб, қишлоқдан қувиб чиқармоқ даркор, — деб бақираверибди. Йиғилган ҳақбойиқ ким ҳақ — ким ноҳақлигини суриштирмай, мўъгабар зот — имомларга тил теккизгани учун ялангоёқ қаландарни уриб-сўкиб, қишлоқдан ҳайдаб чиқарибди.

Машраб ҳам бўш келмабди. Ёлғон сўзлаб одамларни алдаётган имомнинг таъзирини бермасдан туриб, ҳеч қаёққа кетмасликка аҳд қилибди. Шоир узоқроқ бир қишлоққа бориб, у ерда икки ой яшабди. Соқол-мўйловини ўстириб, топганига янги кийим сотиб олиб, қишлоққа қайтибди.

Шоир қишлоққа келиб қараса, имом масжид олдида туриб Машраб ёзиб берган форсча ҳажвияни ёдлаб, энди ўзбекча гапираман деб турган эканки, шоир тўғри унинг олдига келиб, сўзини бўлибди:

— Мен Бухоройи шарифдан келган Шайхул-ислом Бобораҳим Муллавали ўғли бўламан. Сени масжидга имомлигингни айтишди. Қани, ҳозиргина ёддан ўқиган форсий дуонинг маъносини айт-чи? — деб сўраб қолибди. Имом оғзига келганини бидиллай бошлабди.

Шоир:

— Яхши, яхши. Форсчадан анча дуруст экансан, — маъқуллабди-да, ёнидан бир ёзув олиб унга берибди.

— Энди мана буни ўқи. Бу ҳозирги айтган дуоларингдан ҳам ўтқирроғи. Ҳар қандай панду насихатингнинг йўлда қолдириб кетади.

Имом Машраб берган ёзувни ҳижжалаб ўқиб чиқибди, маъносига тушунмаса ҳам, бош чайқаб маъқуллабди. Эртасига имом бомдод намозда кечаги форсча ҳажвияни такрорлабди, ўзбекчасига келганда аввал айтиб

юрганларига бир-икки жумла қўшиб: шарнат-тариқатдан сўзлаб кетибди. Шунда Машраб ўртага чиқиб:

— Халойиқ, мана бу бетавфиқ, ёлғончи имом шунча йиллардан буён сизларни алдаб келгани етмагандай, ҳозир ҳам алдаб, мен ёзиб берган форсча ғазални дуо деб айтди. Эсларингда бўлса керак. Бундан роса икки ой аввал худди шу ерда имомларингга: «Ёлғон сўзламанг. Авомни алдасангиз, ўзингиз алданиб қоласиз»,— деган эдим. Сўзларимга ишонмай унинг гапи билан мени уркалтак қилиб, қишлоқдан ҳайдаган эдингизлар. Ушанда ҳам шу имомларингизнинг тилидан ҳажвий ғазал битиб берган эдим. Мана кеча битганим ғазални ҳам сизларга дуо, оят, деб таништирди, бу имонсиз,— дебди.

Шоирнинг сўзларига йиғилган халойиқ ҳангу манг бўлиб қолибди. Кейин имом бир ёқда қолиб, Машрабга ёпиша кетибди.

— Гапингни аввал исботла, борди-ю, исботлай олмасанг, имомимизни ҳақорат қилганинг учун тошбўрон қиламиз.— Оломоннинг сўзидан ўзига келиб танасига жон кирган имом:

— Ҳой, ҳалойиқ, нега қараб турибсизлар. Бу қаландар бедин, даҳрий. У ўзини шайх деб кўрсатиб, динимизни ҳақоратлади. Уни ўлдирмоқ савоб,— деб салласини чувалатиб уёқдан-буёққа чопаверибди.

— Йўқ, аввал сўзи рост-ёлгонлигини исботласин. Тошбўрон қилиш қочмайди,— дебди қариялардан бири.

— Тўғри. Икковини қозига олиб бормоқ керак. Ким ҳақ — ким ноҳақ, қози ҳал қилиб берсин,— дебди ҳалойиқ.

Машраб, имом, яна ўн-ўн беш киши қозихонага боришибди. Қози улардан қозихонага келишлари сабабини сўраган экан, имом:

— Мана бу ярамас ялангоёқ мени қавм олдида ҳақоратлади. Шундай мўътабар динимизга тош отди. Бу бединни сазойи қилмоқ савоб,— дебди.

— Тақсир, мени ҳам эшитинг,— дебди Машраб кизминлик билан.— Барча уламо, ҳукамо, мулла, эшон, сўфиларингизни бу ерга йиғасиз. Шундан кейин нима сабабдан жаноби имомни ҳақоратлаганимни айтиб бераман. Кейин гуноҳкор бўлсам, майли, нимани хоҳласангиз шуни қилинг. Дорга осасизми, тошбўрон қиласизми, мен розиман.

Қозининг одамларни йиғишдан бонқа иложи қолмабди. Ҳамма йиғилиб бўлгач, Машраб:

— Имомга ёзиб берганларимни ўзим ўқиб, таъбирини айтсам ишонмайсизлар. Ораларингизда саводли, форсчани биладиган киши борми?— деб сўрабди. Ҳеч бир киши миқ этмабди. Қози домудла, сўфню эшоннинг форсча уёқда турсин, ҳатто хат-саводи ҳам йўқ экан. Қишлоқни ахтариб ўқиш ёзишни биладиган, форсчани тушунадиган бир муллаваччани топишибди. Машраб имомга қараб:

— Мен сенга берган форсий дуони айт,— дебди. Имом қайсарлик қилиб кўнмаган экан, қози мажбур қилибди. Имом баланд овоз билан Машраб ёзиб берган форсча ҳажвияни ўқибди.

— Маъносини айт,— дебди қози муллага.

— Бу имом тилидан ёзилган ҳажвия экан,— деб жавоб берибди мулла.

— Жаноби қози, муллаваччанинг сўзига ишонмасангиз, ҳар бир байт бошидаги ҳарфларни бир-бирига қўшиб ўқисангиз, имомга ўхшаганларга қарата айтилган сўз келиб чиқади.

Муллавачча ғазал бошида келувчи ҳарфларни бирлаштирган экан, «Ал каззобу ло уммати», яъни «пайгамбар ёлғончини умматим демайди» деган сўз келиб чиқибди. Имомнинг шармандаси чиқиб, қочишга жой тополмай қолибди. Қози ва бошқа уламо-ҳукамолар турган жойларида қотиб қолишибди. Қози ўзига келиб Машрабга:

— Барибир гуноҳкорсан. Дини исломга тил тегизиб-

сан,— деб уни авахтага ташлашни буюрибди. Машрабининг уддабурролик билан ёлғончи имомни фош этгани бутун қишлоққа ёйилибди. Шоирнинг зиндон қилинганини эшитган қишлоқ аҳли тунда келиб, уни қутқазишибди. Қишлоқ аҳли билмасдан имомнинг ёнини олиб, шоирни хафа қилганликлари учун Машрабдан узр сўраб, уни йўлга кузатиб қўйибди.

ЧИСТОН АЙТИШУВ

Дунёда шоирлар кўп экану аммо шоира аёллар кам экан. Қўқон деган шаҳри азимда Нодирабегим, Увайсийбону, Мазҳунахоним ва яна бир қанча шоиралар ғазал битишаркан. Кунлардан бир кун и улар сайлга чиқиб, ажойиб бир боғда меҳмон бўлишибди. Бу бирам соя-салқин боғ эканки, ким борса кўнгли яйраб, роҳатланаркан. Булбулу-тўтилар, каклигу-беданалар жўр бўлиб сайраб дилларга ором бағишларди. Бу ҳолат шоираларга завқ, илҳом бағишларди, улар мушоира бошлаб юбордилар. Аввал Увайсий ғазал ўқибди, сўнг Навбат Маҳзунахонимга келибди. У ҳам ғазал ўқибди. Сўнг бошқаси, кейин яна бошқаси... Уларнинг ғазаллари бир-биридан гўзал, жозибали эди. Ғазалга ёр-ёр, ёр-ёрга ўлан уланибди.

Нодирабегим:

— Азизлар, навбат чистонга,— деб қолибди.

— Чистонга, чистонга!— дейишибди бошқалар ҳам.

— Чистон чуқур ўйланган, жавоб топилиши қийин маъноли сўзлардан иборат бўлмоғи шарт.

Ҳамма маъқуллабди. Самарбону чистон айтишни бошлаб юборибди:

Ул нимадир тонгдан наво бошлайди,

Умр бўйи дилга даво ташлайди.

Сўнг даврадагилардан ижозат сўраб шоира Зебо:

Гул шохига тонгдан кўниб сайровчи,
Булбуллар дил давосин сўйловчи,—

деб жавоб берибди.

— Балли, Зебсхон! Чистоннинг жавобини тўғри топ-
линг,— дея мақтабди Нодирабегим ва:

У нимадир нурни асло кўрмайдур,
Қоронғу зулматга расо тўймайдур,— дебди.

Бу чистон, ашъор айтиш аёл кишига гуноҳи азим,
деб, бир четда ҳеч кимга аралашмай ўлтирган эшон-
нинг қизига шама эканлигини англаган Саломат:

Тонгни кўрмай, тунга ҳечам тўймайди,
Кўршапалак бу одатни ҳеч қўймайди,—

деб жавоб берибди.

Навбат Увайсийга етибди:

Авваламбор, айлайин мен сизга ҳиммат,
Қандай фурсатдир одам учун ғанимат,
Дунёда олтидан ҳам нимадир қиммат,
Бу чистонимга жавоб айлангиз, сизлар!

Маҳзунабону жавоб қайтарибди:

Устозим, айлангиз сиз бизга ҳиммат,
Дўстлар билан бир дам суҳбат ғанимат,
Дунёда олтидан китобдир қиммат,
Билар-билмас, устоз жавоб айладим.

— Офарин, офарин!— дейишибди ўтирганлар. Сўнг
Маҳзуна дебди:

Нима бўлар — қушдан ҳам тез учағон,
Нима бўлар ер бағрини қучағон.
Ул нимадир қўрқмай сиринг очағон,
Чистонимга сизлар жавоб берингиз.

Энди Нодирабегим жавоб айлабди:

Фикр бўлар қушдан ҳам тез учағон,
Булут бўлар ер бағрини қучағон.

Ул ойнадир одам сирин очагон,
Билиб — билмас мен ҳам жавоб айладим.

Бирин-сирин Гуласал шоиранинг чистонини Хуршида бону ечибди, Хуршида бону чистонини Сора бегим топибди. Ҳазалхонлик билан кун ботиб қоронғу тушганини ҳам пайқамай қолишибди:

Сўнг:

— Мушоирани ўзлари бошлаган эдилар, ўзлари охирлатсинлар,— дейишибди Увайсийга. Шоира: «Жоним билан!»— дебди-да, ўлтирганларга бирма-бир назар ташлаб, уларнинг ҳолу аҳволларини ва кўнгилларидаги гапларини тилига кўчирибди:

Бу на гумбаздур эшиги, туйнигидан йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турарлар бағри қон.

Шу боғ боғбонининг бўйга етган қизи бир четда шоиралар ашъорига қулоқ солиб турган экан, бу чистонни эшитган заҳоти анорзорга кириб, бир сават анор терибди ва чистон айтишаётганларнинг олдига биттадан қўйиб чиқибди. Боғбон қизнинг бу ҳаракатидан Увайсий ниҳоятда ҳаяжонланиб кетибди.

— Офарин! Ақлингга тасанно! Соврин сенга тегди. Манави, сенга, қизим,— деб қўлидаги тилла узугини Увайсий унга туҳфа этибди.

МОҲЛАРОЙИМ

Қўқон шаҳрида Нодирабегим деган аёл яшаб, бутун умрни ғазаллар битиш, кишиларга яхшилик қилиш билан ўтказибди. Нодирабегим аёллардан атрофига тўплаб, ғазалхонлик қилар, қаерда ғазал битувчи қиз ё аёл борлигини эшитса, топтириб келиб унга ғамхўрлик қилар экан. Уша пайтларда аёлларнинг ғазал би-

тиши гуноҳ ҳисобланар, қайси аёл ғазал битса, жазога гортилар экан. Нодирабегим:

— Аёллар ҳам инсон, инсон зоти улуғланиши керак,— деб уларни ўз ҳимоясига оларкан. Шунинг учун ҳам кишилар уни яхши кўришиб, Моҳларойим, деб аташаркан.

Кунлардан бир куни Моҳларойим эри сафардалигида, мадраса талабалари кечқурунлари нималар қилаётганлар эканини билмоқчи бўлибди. Кун ботиб кеч киргач, ёнига ўзига яқин сарой аҳлидан икки уч кишини олибди. Сочини турмакляб, бошига чақмоқи телпак, қум савзи тўн кийиб, қўлига қамчини ушлаб шаҳарга чиқибди. Шаҳарнинг қоқ ўртасида таърифи узоқ-узоқларга кетган бир мадраса бор эди. «Қани, бу ерда нима гап бор экан?»— деб Моҳларойим мадрасанинг дарчаларидан қарабди.

Хонақоҳлардан бирида беш-олти толиби илм шатранж тахтасига ёпишиб олиб нуқул: «Кишт!.. «Шох!! Мот!!!»лаб бақириб-чақираётган эмиш.

— Бу жой мадраса бўлса, китоб ўқиш, илм олиш ўрнига шатранждан бош кўтаришмаса-я. Бу аҳволга чек қўйиш керак,— кўнглидан ўтказибди Моҳларойим. Кейин каттароқ хонага қараб, беш-ўнта муллаваччанинг ўртага ўлтириб олиб, базми-жамшид қилаётганини кўриб тозаям жаҳли чиқиб кетибди. Олдиларида кўза, ичи тўла бўзамиш. Муллаваччаларнинг бири қолиб, иккинчиси тортишиб баҳслашармишлару аммо мастликларидан нималар ҳақида сўзлашаётганликларини ўзлариям билишмасмиш.

Шундай мўътабар даргоҳда бўзахўрлик қилиш?! Бундан ортиқ шармандалик борми? Бўзахўр муллаваччаларни қаттиқ жазолаш керак. Йўқ, аввал бунга йўл қўйган мударрислар билан мадраса бошлиқларининг бошлаб таъзирини бермоқ лозим. Токи бошқаларга ибрат бўлгай...

Моҳларойим мадраса хонақоҳларини бирма-бир

айланиб чиқиб, уларнинг ҳеч бирида китоб мутолаа қилиб ўлтирган ё дарс қилаётган муллаваччани кўрмабди. Толибул илмлар бир хонада айш-ишрат қилиб ўлтирган бўлишса, бошқасида хуррак отиб ухлаб ётганмишлар...

Моҳларойим ўрдага қайтибди. Тонг отибди. Моҳларойим мадрасанинг катта-ю кичигини ўрдага олдириб келибди. Тунда кўрган-кечирганларини бирма-бир айтиб берибди. Барча гуноҳкорларни қаттиқ жазога торттирибди. Шундан кейин шаҳарлик дурадгор усталарни чақиртириб, мадрасани фақат дарс қилишга мослаб қайтадан қурдиртирибди. «Китоб қўлтиқламаган кишининг мадрасада юриши қатъий ман этилади» деган мазмунда фармони олий биттириб, дарвозаларга остириб қўйибди...

Нодирабегимнинг таклифи билан қурилган Моҳларойим, Хон мадрасалари илгаригидек катта-катта хоналардан иборат бўлмай, кичик-кичик хоналардан ташкил топган эди, икки четида кўрпача, ўртада хонтахта, китоб ва ўқув асбоблари учун қилинган токчадан иборат экан. Мадраса толиби илмлари учун шу ерда ётиб ўқиш учун ҳам шароитлар яратилиб, ётоқхоналар ҳам қурдирибди. Буни кўрган кишилар Нодирабегимга офаринлар айтишибди.

ГУЛЛАР ТОРТИШУВИ

Нодирабегим машҳур шоира бўлиши билан бирга, ҳуснда тенгсиз, ниҳоятда оқила аёл эди. Шоиранинг суҳбатидан бир мартаба баҳраманд бўлган киши борки, унинг ақлу-идроки, фаҳм-фаросатига қойил қоларди. Эри шоир Умархон ҳам Нодирабегимнинг маслаҳатлари ва йўл-йўриқларига доим қулоқ соларди. Кунлардан бир куни шоир Умархон ўрдага келаётиб, боғдаги гулларнинг бахшлашаётганликларини эшитиб қолибди.

— Сендан кўра чиройли ва ҳидлироқман. Шунинг

учун кишилар мени ёқтиришади, — дебди Қизилгул Атиргулга.

— Э, йўқ, кечирасан,— деб жавоб берибди унга Атиргул.— Мен сендан кўра минг чандон муаттар ва чиройлироқман. Одамлар мени кўпроқ ёқтиришади.

Гулсафсар, Гулираёно, Гулирайхон каби гуллар: «Тўғри! Атирнинг сўзига қўшиламин!»— дейишибди қувонганларидан чапак чалишиб. Фир-фир эсаётган сабо ҳам буни маъқуллабди-да, Атиргулнинг муаттар ҳидини чор атрофга олиб қочибди. Гул шохига қўниб хониш қилаётган тўти-ю, булбуллар ҳам сайрашдан тўхтаб Атиргул сўзини маъқуллашибди.

Яна бир оз жим турса тортишув жанжалга айланиб, бири иккинчисини хафа қилиб қўйишига кўзи етган шоир Умархон пичоғини ёнидан олиб гулларни шартта-шартта кесиб олибди-да, катта бир гулдаста қилиб ўрдага келибди. Нодирабегим арқда ғазал битиб ўлтирган экан, Умархонни кўриб қолиб ёнига чорлабди-да:

— Бегим, ҳозиргина ёзиб битирганим ғазални эшитишни истайсизми?— деб сўрабди.

— Жоним билан,— жавоб қилибди шоир Умархон. Нодирабегим ғазал бошлабди:

На гул сайр айла, на фикри баҳор эт,
Жаҳондин кеч, хаёли васли ёр эт.
Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт...
Изхору қадду рафторингни кўрсат,
Чаман сарву шармисор эт.

— Офарин! Тасанно!! Жудаям яхши битибсиз,— деб маъқуллабди Умархон. Нодирабегимнинг кўзи шоир Умархон қўлидаги гулдастага тушибди.

— Нечун гул кўтариб юрибсиз?— сўрабди Нодира.— Ё ғазалимни боди сабо етказдими?

— Сизга олиб келдим,— жавоб қилибди амир.

— Менга гулнинг кераги йўқ эди-ку?! Уларнинг бошларини таналаридан жудо қилиб, бўғизларини сиртмоққа солибсиз, бегим. Қаранг, бевақт жувонмарг қилганингиздан юзларида шашқатор ёш...

Раҳмат ўрнига таъна эшитган шоир Умархоннинг жаҳли чиқиб:

— Боғ оралаб келаётган эдим, қулоғимга гулларнинг савол-жавоби чалди. Яқинроқ бориб қулоқ солсам, Қизилгул билан Атиргул: «Мен чиройли», «йўқ, мен чиройли»— деб баҳслашаётган эканлар. «Ҳозир сенларни ҳаммангдан кўра гўзал ва дилбарроқ бекамга олиб бораман-да, ўшанда кўрасанлар ким-кимдан кўра чиройлироқ»,— дедим-да, шартта-шартта кесиб олиб келавердим. Гулларга ҳусн улашган сиз эмасми, ахир?!

Умархоннинг сўзидан уялиб Нодирабегимнинг юзлари лоладек қизариб кетибди...

— Барибир, чакки қилибсиз. Гулни танидан жудо қилиб, бўйниларига сиртмоқ солмоқни ёмон кўраман. Бу ҳаммадан кўра сизга аён эди-ку?! Гуллар баҳслашаётган эканлар, уларни ўз ихтиёрларига қўйганингиз маъқул эрди...

Нодирабегимнинг сўзларидан ҳижолатга тушган шоир Умархон ўзини қўярга жой тополмай қолибди...

ШЕЪР ҚУДРАТИ

Маҳтумқули мадрасада ўқиниш мақсадида Маридан Самарқандга қараб пою-пиёда йўлга чиқибди. Бир пайт йўлда «Ҳамид йўлтўсар» деб ном чиқарган қароқчига йўлиқиб қолибди. Ҳамид қароқчи Маҳтумқулини талаб ўзини чўлда қолдирибди-да, тўрт тарафнинг қибла, истанган томонингга кетавер,— дебди. Ҳамид жўнаб кетмоқчи бўлиб тараддудланаётганини кўриб, Маҳтумқули: «Ҳой, золим, ҳеч бўлмаса дўмбирамни ташлаб кет, қўшиқ айтиб ўзимни овутай»,— дебди. Қаршисидаги ки-

нининг ҳеч тап тортмасдан уни дадил зolim деб аташи
Ҳамидга таъсир қилиб:

— Ҳали қўшиқ ҳам айтаман дегин, шоир ҳамдурсан,— дебди. Маҳтумқули: «Тўғри, топдинг!» — жавоб берибди. «Қани бўлмаса бизга қўшиқ айтиб берчи»,— Ҳамид шундай дебди-да, дўмбирасини шоирга беришдикини буюрибди. Маҳтумқули қўлига дўмбирасини олибди.

Ҳар аҳмоққа айтма дарду сўзингни,
Ҳасрат ўти жисминг ёққанча бўлмас,
Ғусса билан дон-дона кўзингдан,
Аччиқ ёшларингни тўкканча бўлмас.
Қаноатда, иззатда туг ўзингни,
Таъма қилиб, сарғайтирма юзингни.
Ҳар номардга хайф айлама сўзингни,
Сўзингнинг биносин йиққанча бўлмас.

Ҳамид қароқчи қўшиқдан ҳам эриб, ҳам дарғазаб бўлгани ҳолда отдан тушибди. Йигитлар ҳам бири-кетин шоир атрофига келиша бошлашибди. Маҳтумқули ҳеч кимга парво қилмасдан парвойи-палак, яна жўшиб-тошиб куйлайверибди.

Агар бўлсанг ипак каби мулойим,
Мулойим сен бўлсанг, қулинг бўлайин.
Қулоғимга берган пандинг олайин,
Кишига каттиқ сўз айтувчи бўлма.
Кўкдан нам тушмаса, кўкат кўкармас,
Йиғилса минг қайғу, бир иш битирмас,
Эр йигит кўнглига қайғу келтирмас,
Номарднинг ўғлидек қочувчи бўлма!
Мақол бор: йиртиқ тўн кўрса, ит қопар,
Феъли ёмон банда худодан топар.
Охири бир куни қиларсан сафар,
Тор кўнгилли ишни этувчи бўлма...

Ҳамид жим кўзини юмиб олиб, қўшиқни тинглабди. Қўшиқ тингач: «Қайтаринглар!»— дебди холос. Бир-

пасдан кейин кўзини очибди. Йигитлар аллақачон қўшиқдан эриб, тортиб олган нарсаларни бирин-кетин аста-аста шоир ёнига қўйибдилар.

— Раҳмат, иним,— дебди Ҳамид қароқчи,— қора қурум босиб, зангалаган юракларимизга нур бахшида этдинг. Бизни кечир шоир, сени танимай азоблабмиз. «Шоирга энг яхши от беринглар, токи Самарқандга учқур отда кириб борсин!»— Ҳамид шундай деб эпчиллик билан ўз отига минибди-да, унга устма-уст қамчи тортибди...

ГУЛЗОРНИ БУЛБУЛ БЕЗАЙДИ

Маҳтумқули мушоирада қатнашишни жуда яхши кўрар, қаерда мушоира бошланса жон-жон деб иштирок этаркан. Кунлардан бир кун Самарқанд четидаги «Боғи бўстон»да беқиёс катта мушоира бошланибди. Шоирлар кўп шеър билишлик, бадиҳагўйлик, ҳозиржавоблик, шеърни санъаткорона ўқиш ва ҳоказоларда бир-бирдан ғолиб чиқиш учун бор маҳоратларини ишга солишибди. Маҳтумқулининг қуввайи ҳофизаси кучли бўлиб: Навоий, Фузулий ва бошқа қанчадан-қанча шоирларни бошдан-оёқ ёд билиши, ўзи ҳам бир нафасда қанчадан-қанча ғазал тўқиб, уларни қойилмақом ўқиши билан кишиларни ҳайратга соларди. Саройга султоннинг ўзлари ҳам ташриф буюриб, бир четда мушоирага қулоқ солибдилар, Ҳаммадан кўра Маҳтумқулининг ҳозиржавоблиги, топқирлиги, туркий ва форсий тилларда шеърни саз ўқишига мафтун бўлиб Султон унга тикилиб қолибди. Буни кўрган вазир: «Бу саҳройи шоирнинг мушоирада бўлишлиги Султонга маъқул тушмади»,— деб ўйлаб:

— Ҳой, аҳли фозиллар,— дебди мушоирани бўлиб,— шунчалик хилма-хил, чиройли гуллардан иборат гулзорга, — у Маҳтумқулини кўрсатибди,— бунинг ара-нашгани яхши бўлмабди.

Вазирнинг ноўрин луқмасига жавобан Султон лутф қилибди:

— Ундай деманг, гулзорни булбул безаб турибди-ку? — Султон шундай дебди-да, Маҳтумқулига қараб:

— Барокалло, зеҳningу хотирангга, сендан улкан шоир чиқғусидир. Фолибга бошдан-оёқ сарпо берилсин, — деб буюрибди. Толибу-илмлар, шоирнинг дўстлари Маҳтумқулини олқишлашибди.

ШЕРНАНГ¹ ШЕРЧА БОР ЭКАН

Шерна деган бахши ҳали ёш бола экан. Қўшни қишлоқдаги бойнинг тўйига қандайдир бахши келгани ва уч кеча-ю, уч кундуздан бери дoston айтаётганлигини эшитиб қолибди.

Шерна ўша томонга қараб чопибди. Тўйхонага етиб келиб, пойгакдан жой олиб, дoston тинглай бошлабди. Бора-бора дostonга шундай берилиб кетибдики, сурилиб-сурилиб пойгакдан тўрга, яъни шоир ёнига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолибди. Буни кўрган кишилар, сўз қотсак бахшига халақит бериб қўямиз, деб жим ўтираберишибди. Ниҳоят, дoston тугабди. Ултирганлар болага қараб: «Одобсиз нега тўрга чиқиб олдинг», — деб дўқ-пўписа қила кетишибди. Ҳатто даврадан ҳайдаб юбормоқчи бўлишибди. Шунда Шерна ўзига дўмбира беришларини сўраб ялиниб-ёлворибди. Бахшининг: «Қўшиқ айтасанми?» — деган сўровига: «Чўпонлар қўшиғидан унча-бунча айтиб юраман», — деб жавоб берибди. Шернанинг қўлига дўмбира тутқазишибди. Бола дўмбирани созлайтуриб, бахшининг исми-шарифи, қайси қишлоқданлиги, қачон уйдан чиққанлигини сўраб олибди-да, шу заҳоти уларни қўшиққа солиб айта бошлабди. Ултирганлар қулоқ солишса, бола ҳозиргина

¹ Ш е р н а — Шеробод дostonчилик мактабининг асосчиларидан. У 1915 йилда вафот этган. Йигирмага яқин дoston билган (тўпловчи).

бахшидан эшитганларини кўшиқ қилиб куйлаётган эмиш. «Қани, охири нима бўларкин?»— деб ҳеч ким ҳеч нима демабди. Бола кўшиқ айтишда давом этибди... Тўё бундан уч кун аввал дostonчи қишлоғига қароқчилар бостириб келиб, уни талай бошлабдилар.

Навбат бахшининг хонадонига етибди. «Отанг қаерда топ»,— деб қароқчилар бошлиғи шоирнинг хотини ва ўғилларини қамчилай бошлашибди. Улар: «Қаердасан, «ота!»— деб доду фарёд кўтаришиб, бахшини йўқлашармиш... Қўшиқ шу ерга келганда ҳалиги меҳмон бахши «Э, бас қил, бағримни тилиб юбординг»,— деганича ташқарига чиқиб кетибди. Кейин бола айтган гаплар ўтрик¹ эканлигини шунча тушунтирсалар ҳам, барибир, ваҳмага тушиб ҳаловатини йўқотган бахши тўйни ҳам ташлаб «Шернанг шерча бор экан»,— деб қишлоғига жўнаб қолибди.

УСТОЗДАН УТГАН ШОГИРД

Шерободда бир дўмбиракаш ўтган экан. Дўмбира чертишда уни олдига тушадиган киши бўлмабди. Дўмбирани шундай чертарканки, уни эшитса сурувдаги қўй-эчкилар ўтламай қоларкан, тоғдаги булбуллар сайрашдан тўхтаркан. Шу дўмбиракашнинг бир шогирди бўлиб, у ҳам дўмбирани қойил-мақом қилиб чаларкан. Кунлардан бир куни дўмбиракаш «Шеробод чўлида бир ҳушрўй қиз бор. Ҳеч кимни хоҳламасмиш. Кимда-ким дўмбирани яхши чертиб шартини бажарса, унга тегармиш» деган хабарни эшитиб қолибди. Дўмбиракаш йўлда ҳамроҳ бўларсан деб шогирдини ўзи билан бирга олибди. Дўмбиракаш билан шогирди сўраб-суриштириб Шеробод чўлига етиб бориб, қўй боқиб юрган бир гала қизларнинг устидан чиқиб қолишибди. Қизлардан бири:

¹ Утрик — ёлгон.

уларнинг чўлга қидириб келиш сабабини сўраган экан дўмбиракаш:

— «Дўмбира чалиб шартини бажарганга тегаман» деган сулувнинг шартини бажаргани келдим. Бу бўлса менинг шогирдим», — деб жавоб берибди. Кейин дўмбиракашнинг:

«Уша сулуви қаердан излаб топсам бўлади? — деган саволига «Уша сен излаган маша менман» деб қизларнинг энг соҳибжамол иўртага чиқибди. Қизнинг қўнғирқдай овози худди булбулиникига ўхшармиш.

— Шартини айт, санам, узоқ жойдан уни бажаргани келдим, — дебди дўмбиракаш. Кейин қиз ҳеч нима демай чанқовизда шартларини айтибди. Қиз чанқовиз чалганда учиб бораётган қушлар таппа-таппа ерга тушармиш. Дўмбиракаш ҳам чанқовиз куйига интиқ бўлиб, эриб кетганлигидан отидан қулаб тушишга оз қолибди.

Лекин шогирди қизнинг шартини куй билан айтганига тан берибди-ю, «Шу ҳам чалиш бўлди», — дегандай эснаб-эснаб қаққайиб от устида тураверибди.

Қиз чанқовизни чалиб бўлиб дўмбиракашга қараб: — Узоқ йўл тортиб келибсан. Майли поумид кетма, шартини бажарсанг мен сенки. Чанқовизда айтсам, унчалик тушунмадинг. Қизил тил билан айта қолай. Шартим шуки, йилқиларим орасида бир бия бор. Шу биттагина туғиб етти йил туғмай кетди. Бияни олдинга олиб келаман. Дўмбирани билан елинидан сут келтира олсанг ютиб чиққанинг, — дебди.

Қиз бияни олиб келиб, унинг елинига идиш тутиб тураверибди. Дўмбиракаш дўмбирасини чала бошлаб қиёмига келганда биянинг елини тўла бошлабди. Қирқ иккинчи нағмага етганда биянинг елинига сут келиб, қиз соғайган идишга бир-икки томчилабди, холос. Қиз идишни ушлаб туриб чарчабди. Кейин: «Бўлмади, дўмбирани қиёмига келтириб чалиб, биянинг елинига

сут келтириб, бир-икки томиздира олдингу аммо шов-шов оқиздира олмадинг, дебди.

Дўмбиракаш пешонасига уриб, дўмбирасини синдирмоқчи бўлган экан шогирди:

— Устоз, — дўмбирани менга беринг. Қани, мен ҳам бир чертиб кўрайчи, — деб илтимос қилибди.

Дўмбиракаш:

— Мен қиёмига келтириб чалиб бия елинидан сут келтира олмадим у сенга йўл бўлсин, — дебди.

— Дўмбирангни бер, чертса-чертсин, — дебди қиз. Кўнгли қолмасин!

Дўмбиракаш ноилж дўмбирасини шогирдига берибди. Шогирди дўмбира чала бошлабди. Дўмбира куйи роса қиёмига етганда қиз қўл теккизмаса ҳам биянинг елинидан сут шовиллаб оқибди. Йигитнинг дўмбира чертишига тан берган сулув қойил қолиб унга тегишга рози бўлибди.

ДУМБИРА ТИЛИ

Сурхондарёда Эрам дўмбирачи деган бахши ўтган экан. Эрам бахши дўмбирани шундай келтириб чалар эканки, учиб бораётган қуш келиб дўмбира бошига кўнганини ўзи ҳам билмай қолар экан.

Қашқадарёда эса Умбир бахши яшар экан. Умбир бахши ҳам куй чалганда дўмбирасига қушни қўндиргич экан. Кунлардан бир кун Умбир бахшининг қашқа эчкиси йўқолиб қолибди. Бахши у ёқни қараб, бу ёқни қараб эчкисини топа олмабди. Кейин одамлардан фалон тоққа бир сурув мол келган, чўпони дўмбиракаш Эрам бахши деб эшитиб қолибди. Эчкининг йўқолиши баҳона бўлибди. «Қани, тоққа бориб кўрайчи, Эрам бахшиси дўмбирани қандай чаларкин», дебди-да, отига миниб, дўмбирасини қўлига олиб тоққа қараб жўнабди. Сурувга етиб бориб, қўй-эчкиларини яйловга ёйиб дўмбира чалиб ўлтирган чўпонни кўрибди. Эрам шунчалик дўмбира

чалыпган эмишки, ҳатто тепасига келиб ўзига қараб турган отлиқ Умбир бахшини ҳам сезмай қолибди. Эрам чалишдан тўхтагач Умбир бахши:

— Қани дўмбирангни менга берчи,— дебди. Эрам бахши ҳеч нима демай дўмбирани унинг қўлига тутқазибди. Умбир бахши овоз чиқармай дўмбирани тилга киритиб: «Ҳой чўпон, мен бир эчки йўқотдим. Қулоғи ундай, қўл-оёғи бундай, белида белбоғи, бўйида қўнғироғи, ўзи олачипор, оёғи бамисоли тўрт чинор, овози ингичка, қилиғи шайтонча, уни кўрмадингми, сурувингга қўшмадингми»,— дебди. Кейин у ҳам индамай дўмбирани Эрам бахшига берибди. Эрам бахши дўмбирасини қўлига олиб, уни сайрата бошлабди. «Ҳа,— дебди дўмбира тили билан бу ҳам, — уч кун бўлувди, бир ола эчки сурувга келувди. Шайтонни белига миниб, ола чопонни кийиб, бўйида қўнғирогини жиринглатиб, юрувди. Манглайи қашқа, ўзи мисоли ҳакка, бир оёғи чўлоқ андаккина, ўзи бўлса тентаккина эчкинг уч кун бўлди оёғи синувди, фалон тоғнинг ғорида тўрам келармикин, мени олиб кетармикин, деб маъраб ётувди».

Умбир бахши Эрам бахшининг дўмбира чертишини кўриб тан бериб:

— Сенинг дўмбирани бунчалик сайрата олишингни кўриб қойил қолдим. Мен ҳам дўмбира чертаман деб юрган эканман. Ҳар қанча уринсам сенга ета олмайман. Уша шайтон эчким ҳам, тагимдаги тулпорим ҳам сеники,— дебди-да, изига қайтибди.

БАХШИ ДҮМБИРАСИНИНГ СИРИ

Алим бахши Шаҳрисабзлик дўмбиракашнинг дўмбираси доврўғини эшитиб, уни сотиб олмоқчи бўлибди. Бор бисотидан қўй ва серкаларини сотиб Шаҳрисабзга борибди. Дўмбиракаш дўмбирасини сотмай, агар чалишда ундан ўтказиб юборса дўмбирасини бекорга беришлигини айтибди.

Бахши дўмбирани бирам соз чалибдики, уни эшитиб, боғлардаги қушлар ҳам сайрашдан тўхтаб, қолибди. Дўмбиракаш қойил қолиб:

— Қойиллатдинг, иним. Ол, дўмбира сеники бўлақолсин, дебди. Бахши дўмбирани олиб, ўз қишлоғига қайтиб келибди.

Қишлоқ четидаги катта қарвон йўл бўйида баланд тепалик бор экап. Бахши қўйларини қирга ёйиб, ўзи тепаликка чиқиб дўмбирасини сайрата берибди. Шу пайт тепа ёнидан ўтаётган туялар дўмбира куйига эриб, бирин-кетин юришдан тўхтаб бошлабди. Туякаш қарвонбоши эшаги юрмай қолганини кўриб орқасига қараса туялари аста секин чўккалаётган эмиш. Туякаш ҳайрон бўлибди. Кейин: «Шу бахшида бир гап борку-я» деб унга қараб қичқирибди, — ў, бахши, дўмбиранинг тўхтат, туяларим юрмай чўккалаб олди! Бахши уни эшитмай чалишда давом этибди. Қарвонбоши яна қичқирибди. Бахшининг эътибор бермай дўмбира чертишини кўриб қарвонбоши «Қув чўпини қувратмай, қўлларинг қувраб қолсин», дебди. Бахши дўмбирасини тўхтатгандан кейингина туялар бирин-кетин ўринларидан туришиб, кўзғалиб, йўлга тушишибди..

Ҳақиқатан ҳам кейинча, туякашнинг айтгани билан эмас, балки бетиним дўмбира чалганидан Алим бахшининг қўллари қувраб қолганини ўзи ҳам сезмай қолибди.

БУХОРО ХОНИ БИЛАН БАХШИ

Бухоро хони допо вазирининг қайтаришига ҳам қулоқ солмай, бахшиларининг ҳамма гапи ўтрик деб, қўшиқчи билан дўмбиракаш борки туттириб келиб жазолайверибди. Кейин «қўшиқчи қўшиқ айтмасин, дўмбиракаш дўмбира чертмасин, кимда-ким айтганимни қилмаса боши ўлимда, моли талонда», деб фармони олий биттирибди. «Подшоҳнинг амри вожиб» деганларидай унинг

айтганини қилиб, қўшиқчи қўшиқ айтишни тўхтатибди, дўмбиракаш дўмбирасини синдирибди.

Бир вақт келиб хоннинг юраги сиқиладиган, кўнглига ҳеч нарса сиғмайдиган, ҳеч нарсани ёқтирмайдиган бўлибди. Қўшиқни, дўмбирани яхши кўрадиган вазирийи ёнига чақириб:

— Авваллари кўнглим қувноқ эди. Юрак-юрагимдан кула олар эдим. Энди бўлса кўнглим ҳеч нарсани ёқтирмайди. Менга бир бало бўлди шекилли, ё вақти қазойим битдимикин, — дебди.

Шунда вазири:

— Хоним, илгарилари юртда қўшиқчилар бўлар эди. Улар қўшиқ айтиб, дўмбира чертса қалбдан самимий кулар эдингиз. Юрагингиз очилиб, кайфиятингиз яхши бўлар эди. Энди бўлса уларни сўзларинг ўтрик, бўлмагур деб ўлим жазоси билан қўрқитиб юбордингиз. Қўшиқчи қўшиғини айтмай, дўмбиракаш дўмбирасини чертмаганидан бир сиз эмас, бутун эл қайғу ғамда қолди.— дебди. Подшоҳ сир бой бермай,

— Қўшиқчи қўшиқ айтса, дўмбиракаш дўмбира чертса кўнгил кўтарилиб, юрак ёзиларканми,— дебди.

— Ҳеч сўзсиз хоним, — деб жавоб берибди унга вазири. Қўшиқ дилларни яйратиб, кишига ўзгача ҳузур ато этади. Дўмбира куйдан сел бўлиб эриб кетасиз.

— Бўлмаса дурустроқ бахшнинг топиб кел. Ушанда гапининг рост-ёлғонлигини биламан дебди. Вазири подшоҳ айғоқчиларидан Қамаши деган жойда бир бахш борлиги хабарини топибди.

— Сени подшоҳликка олгани келдим, — дебди вазири бахшига.

— Мен қўшиқчи ё дўмбиракаш бўлмасам. Нега энди подшоҳликка борар эканман.— Вазири бахшининг доғини эшитган экан.

— Йўқ, сен бахшсан,— дебди вазири бахшига қараб. Қўрқмас, довирак қўшиқчисан. Ҳамма қўшиқчи дўмбирасини синдириб, қўшиқ айтишдан воз кечган бўлсанми,

сен қўшиғингни баралла айтиб юргансан. Тўғриси
айтсанг, дордан сақлаб қоламан. Ёлгон аралаштирсанг
хонга бориб «Фармони олийингизни қилмай, дўмбира
чертиб, қўшиқ айтиб юрибди», деб дорга остираман.
Худо ёрлақаб хонга қўшиқ керак бўлиб қолди.

Бахши ўйлаб-ўйлаб:

— Майли, хонингга қўшиқ айтиб, бахшининг кимли-
гини кўрсатсам кўрсата қолай. Кейин нима қилса-қил-
син,— дебди-да вазир билан бирга саройга жўнабди.
Бахши эски-туски жулдурвақа кийимда бўлганлигидан
вазир уни саройга киритмай кўчада қолдириб, тагига
пўстак солдириб ўтқаздириб қўйибди.

«Хонни шу ерга олиб чиқаман,— дебди вазир ўзига-
ўзи. Бахшининг иззат обрўйи, қўшиқнинг қанчалик ях-
шилигини бир билиб қўйсин. Зеро, ҳадеганда қўшиқ
билан дўмбирага тош отавермасин».

Бахшининг шундоққина рўбарўсида хонга тахт яса-
тирибди-да унинг олдига кирибди.

— Биргина бахшини зўрға топиб келдим. Эгни жуда
юпун бўлганлигидан ташқарида қолдириб, кирдим. Чи-
қиб қўшиқ тингланг,— дебди. Хон дарров кўна қолибди.

Хонни кўрган катта-кичик шошиб-пициб унга таъзим
килиб, иш-ишига қараб кетаверибди. Бахшининг олдида
олюмон гавжум эмиш. Хон девқомат бахшини кўриб, уни
сўз билан мот қилмоқчи бўлиб:

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан номозгарнинг
соясидай бўлиб, — дебди. Бахши жойидан туриб, кў-
ринишдан жуда йўғон, аммо ақли калта подшоҳга қа-
раб:

— Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз туянинг думи-
дай бўлиб, — деб жавоб қайтарибди. Хон бахши қайтар-
ган жавобнинг чин маъносини англаб-англамай қо-
фияга қараб тозаям кулибди. Кейин кулгидан зўрға
тўхтаб, вазирга қараб:

— Майли бахшинг қўшиғини айтса-айта қолсин.
Вазирнинг имоси билан бахши дoston бошлабди. Бир-

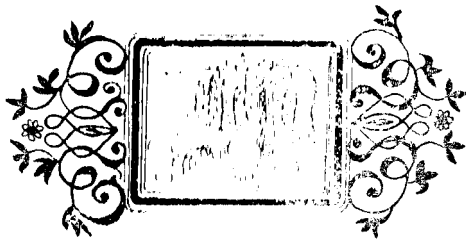
пасда тумонат одам йиғилибди. Бахши дам йиғлатиб, дам кулдириб тозаям куйлабди.

Хоннинг бор-йўқлигини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмабди. Ҳамма бахшига офаринлар айтиб, олқишлабди. Қўшиқ хонга ҳам таъсир қилиб, аввалги фармонини бекор қилиб, «Бахшилар қўшиғини куйлаб, дўмбирасини чертаверсин», деб фармон олиб битибди.

ДЎМБИРА БИЛАН БУЛБУЛ

...Булбул дўмбира билан баҳслашиб қолибди: «Мен мингта куй-наъма биламан», деб мақтанибди. Дўмбира булбулга ҳеч нима демай наъмасини чала бошлабди. Лекин бир минг бир наъмага етганда булбул дўмбиранинг қулоғига қўниб шундай деган экан: «Бас қил, сенга қойил қолдим. Мендан кўра ҳам кўп ва хўп билар экансан.

Шундан буён дўмбира тилга кирдики, бас, булбул куйлашдан тўхтаркан-да, секингина сўзини ёнига учиб келиб ҳомушгина ўтириб куй тингларкан...

МУНДАРИЖА

Тўпловчидан	2
Донолар донолиги (Ҳошимжон Раззоқов, филология фанлари доктори, проф.)	3
Болани бошдан	7
Донишманд устоз	8
Умр дориси	9
Барчаси ёд бўлиб кетган	10
Куй сеҳри	12
Раҳматни жойига айт	13
Кулгунинг кучи	14
Майхўрнинг давоси	16
Табиблик шарти	18
Берунийнинг дам олиш кунлари	19
«Ер ютиб юбориши мумкин»	19
Сўнгги дамгача	21
Бу — менинг юлдузим	21
Улуғбекнинг шогирди	22
Китобфурушга мукофот	23
Доно Навоий	25
Навоий ўтди кўчангдан	29
Ғазал тўқиш ҳам қийин эканми?	32
Тандир қуролмаган уй қуролармиди	40
Оқилона жавоб	42
Юрт қоровули	43
«Худо сақласин».	47
Ҳозиржавоб шоир	48
Қизлар ҳазили	50
Одами эрсанг	53
Ноўрин гумон	55
Она сути	60
Навоий билан Ҳусайн Бойқаро	63
Алишер билан булбул	65
Навоий билан Биноий	66
Нуқтанинг қудрати	66
Ғазал тили билан	67

Ғап навосида	68
Шоир жиловдори	69
Бобир лақаби	71
Қабутар не дейдур?	73
Ҳиди, тили ва мазасидан	74
Ақл ёшда эмас	77
Ғазал ва қилич	80
Бўтакўз билан Бобир	84
Бир ғазал шаҳар олибди	94
«Палови Бобирий»	98
Етим қолмасин	105
Оқилона тадбир	106
Уч	108
Кимни олдин жазолаш керак	109
Боғдаги воқеа	110
Шайх билан Машраб	112
Ғазалим — бор йўғим	116
Машраб билан имом	117
Чистон айтишув	122
Моҳларойим	124
Гуллар тортишув	126
Шеър қудрати	128
Гулзорни булбул безайди	130
Шернанг шерча бор экан	131
Устоздан ўтган шогирд	132
Дўмбира тили	134
Бахши дўмбирасининг сири	135
Бухоро хони билан бахши	136
Дўмбира билан булбул	139

М 89

Муродов Малик.

Алломадар ва шоирлар ҳақидаги халқ афсона ва ривоятлари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи М. Муродов. — Т. «Ёш гвардия», 1982. — 144 б.

Муродов М. Уроки мудрецов (Легенды и новеллы о великих мудрецах Средней Азии).

Уз1+001

На узбекском языке

МАЛИК МУРАДОВ

УРОКИ МУДРЕЦОВ

(Легенды и новеллы о великих мудрецах
Средней Азии)

Ташкент, издательство «Ёш гвардия», 1982.

Редактор Шамси Одил
Рассом Ҳ. Раҳматуллаев
Расмлар редактори А. Ғуломов
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 1301